

ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ

Εισαγωγικά

Ο όρος κράτος της μεταπολίτευσης ίσως ξενίσει. Θα πάρω όμως το θάρρος να τον χρησιμοποιήσω θέτοντάς τον σε αντιδιαστολή με τον όρο μετεμφυλιακό κράτος, που έχω χρησιμοποιήσει προσπαθώντας να αναλύσω την περίοδο μετά τον εμφύλιο πόλεμο μέχρι την κρίση και πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας¹. Ο όρος μου φαίνεται δόκιμος, γιατί υποδηλώνει την τομή που αποτέλεσε η πλήρης κρίση των δομών της εξουσίας, της συνάρθρωσης και οργάνωσης των κέντρων εξουσίας, όπως αυτά είχαν συγκροτηθεί και αναπαραχθεί μετά από αναγκαίες αναπροσαρμογές κατά τη διάρκεια των είκοσι ετών περίπου από τη συγκρότησή τους το 1952 μέχρι την αποτυχία του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη, την ιωαννινδική περίοδο της δικτατορίας, το κενό πολιτικής στρατηγικής δηλαδή², που οδήγησε στην κυπριακή κρίση και στην παγίωση της συνεχούς κρίσης στο Αιγαίο.

Όμως το κράτος της μεταπολίτευσης δε γεννιέται στις 24 Ιουλίου του 1974 ή τουλάχιστον με την ψήφιση του Συντάγματος του '75. Αυτό δε συμβαίνει μόνο γιατί τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα δε δημιουργούνται ξαφνικά, αλλά είναι προετοιμασμένα ιστορικά, αλλά και γιατί, πράγμα που δίνει τη συγκεκριμένη διάσταση στην προηγούμενη πρόταση, η τομή στις δομές του αστικού κράτους δεν είναι έννοια που μπορεί να εννοηθεί αφεαυτής αλλά πάντοτε σε οργανική σύνδεση με την έννοια της συνέχειας³. Ακόμη και η έννοια της πολιτικοκοινωνικοοικονομικής ρήξης πρέπει να βασιστεί στους συνετελεστές της ρήξης, στην πορεία που οδήγησε εκεί⁴. Πόσο μάλλον η τομή στη συνέχεια. Γιατί η πτώση της δικτατορίας και η μεταπολίτευση αποτελούν τομή στη συνέχεια. Πρόκειται για τομή στην πορεία του αστικού κράτους, που κάνει δυνατή τη συνέχεια των κοινωνικών σχέσεων. Τομή απαραίτητη για τη διατήρηση και αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, των εξουσιαστικών σχέσεων που είναι οι δίαυλοι συγκρότησης, σταθεροποίησης, διάρκειας και επικοινωνίας των κοινωνικών ομάδων, των κοινωνικών τάξεων στα πλαίσια μιας εξουσιαστικής άνησης κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας.

Έτσι η ανάλυση της πρώτης μεταπολιτευτικής δεκαετίας, ή αν θέλουμε η ανάλυση της δεκαετίας από τη θέσπιση του Συντάγματος του '75 μέχρι την πρώτη αναθεώρηση άρθρων του, δεν μπορεί να αρχίσει με την ημερομηνία της ανάληψης της

διακυβέρνησης από πολιτική κυβέρνηση, τον Ιούλιο του 1974. Η ιστορία της είναι πιο παλιά και ασφαλώς καθοριστική για τη μεταπολιτευτική περίοδο.

Η ιστορία και η προϊστορία γεγονότων και πολιτικοκοινωνικών καταστάσεων χωρίς να είναι νομοτελειακή και τελεολογική είναι μία συνεχής διαδικασία. Έτσι το αρχικό σημείο είναι δύσκολο να τοποθετηθεί. Όμως νομίζω ότι στην περίπτωση της συγκεκριμένης και περιορισμένης ανάλυσής μου δεν είναι ανάγκη να γυρίσουμε στον εμφύλιο και τις επιπτώσεις του, ούτε στον ενδοαστικό διχασμό της προπολεμικής περιόδου. Το Σύνταγμα του '75, ο ρόλος της πολιτικής προσωπικότητας του Καραμανλή και η μορφή της ανασύστασης και ανασυγκρότησης των μεταδικτατορικών κομμάτων καθορίζουν ένα αναγκαίο αρχικό σημείο της ανάλυσης: την πολιτική κρίση της δεκαετίας του '60. Ο αναγνώστης ας μην πανικοδληθεί. Δεν πρόκειται να επεκταθώ σε μια εκτενή ανάλυση της πολιτικής κρίσης, των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων και λοιπά. Το έχω κάνει αλλού και νομίζω ότι εδώ δεν είναι απαραίτητο. Κρίνω όμως απαραίτητη για την ανάλυσή μου την αναφορά στα κύρια σημεία της κρίσης, στις κύριες αιτίες της και τα αποτελέσματά της, έτσι ώστε να δοθούν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την κατανόηση της μεταπολιτευτικής περιόδου και των δυνάμεων που στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο απέδωσαν καθοριστικές. Με αυτήν τη μέθοδο θα μπορέσουμε να καθορίσουμε το συγκεκριμένο περιεχόμενο της έννοιας τομή στη συνέχεια και εννοιών-κλειδιών της πολιτικής πρακτικής και του πολιτικού λόγου της μεταπολιτευτικής περιόδου, όπως εκσυγχρονισμός, κοινωνικός μετασχηματισμός κ.λπ.

Η προϊστορία μιας αντιφατικής δεκαετίας κρίσης

Η πρώτη μορφή που πήρε η πολιτική κρίση της δεκαετίας του '60 και η οποία οδήγησε στη στρατιωτική δικτατορία είχε ενδοκρατικό χαρακτήρα: Διένεξη μεταξύ κυβέρνησης και μοναρχίας. Μορφή που πήρε συγκεκριμένο πολιτικό και θεσμικό περιεχόμενο με τις «προτάσεις της βαθείας τομής εις το Σύνταγμα» το 1963. Αυτές οι προτάσεις της βαθείας τομής δρομολόγησαν τη θεσμοθέτηση όρων διακυβέρνησης και διαχείρισης του αστικού καθεστώτος που εκφράστηκαν τελικά με το Σύνταγμα του '75 και την πολιτική πρακτική των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων.

Αλλά ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι.

Η κυβέρνηση Συναγερμού (Παπάγος) αποτέλεσε το επιστέγασμα και την έκφραση της ανασυγκρότησης της αστικής εξουσίας ύστερα από τους κινδύνους που αυτή διέτρεξε από την ίδρυση του Ε.Α.Μ. μέχρι το τέλος του εμφυλίου. Οι προϋποθέσεις αυτής της συγκρότησης ήταν: η αποτυχία του κινήματος στην Αθήνα το Δεκέμβριο του '44, η λευκή τρομοκρατία του '44-46⁵ και μετά, η παλινόρθωση της μοναρχίας, η περιθωριοποίηση των ενδοαστικών καθεστωτικών αντιθέσεων (αδασίλευτη - βασιλευόμενη) και η συσπείρωση των αστικών δυνάμεων, η λανθασμένη στρατηγική του ΚΚΕ, η νίκη των αστικών δυνάμεων στο στρατιωτικό και πολιτικό πεδίο, η επιτυχημένη ανασύνταξη των ταξικών συμμαχιών, συμμαχιών -στηριγμάτων της αστικής εξουσίας, κυρίως μέσω της εργοδοτικής λειτουργίας του κράτους, αλλά και των προνομίων και επιδοτήσεων⁶ που αποτέλεσαν την υλική βάση του «κράτους των εθνικοφρόνων», την κατηγοριακή δηλαδή διαφοροποίηση των πολιτών και τη θέσπιση όλων εκείνων των διοικητικών (εκτόπιση, πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, στέρηση ιθαγένειας, δήμευση περιουσιών κ.λπ.) και εκτάκτων μέτρων (Γ' ψήφισμα, Α.Ν. 509 κ.λπ.)⁷ που συγκρότησαν την ισχύ του λεγόμενου «παρασυντάγματος» και διαμόρφωσαν και θεσμοθέτησαν την αλληλοσυμπλήρωση της αστικής νομιμότητας και ανομίας μέσω της ταυτόχρονης λειτουργίας Συντάγματος και (αντισυνταγματικών) εκτάκτων μέτρων, η συγκρότηση της ιδιάτερης και καθοριστικής, στο πολιτικό πεδίο, θέσης του στρατού μέσα στο κράτος, θέση που παρουσιάζεται με την ίδρυση του ΕΝΑ στη Μέση Ανατολή και του ΙΔΕΑ μετά την απελευθέρωση⁸, το ιδιόμορφο πραξικόπημα του Μαΐου 1951⁹ και τέλος η νομιμοποίηση αυτής της θέσης του στρατού μέσω της αρχιστρατηγίας και τελικά της πρωθυπουργίας Παπάγου.

Η συγκρότηση του μετεμφυλιακού κράτους

Η ανασυγκρότηση της αστικής εξουσίας ταυτίστηκε με μια συγκεκριμένη οργάνωση της σχέσης κράτος-κοινωνία και του ίδιου του κράτους. Η σχέση κράτος-κοινωνία δομήθηκε μέσα από τη διαφοροποίηση των πολιτών σε «εθνικόφρονες» και «αντεθνικούς», που στηρίχτηκε στην καταλυτική παρουσία ενός κόμματος, του Συναγερμού, και τη διοικητική και αστυνομική τρομοκρατία. Πρόκειται ασφαλώς για τα εξωτερικά γνωρίσματα, για την εμφάνιση, την εικόνα που παρουσιάζει το πολιτικό σύστημα. Το περιεχόμενο, οι ουσιαστικές συντεταγμένες που καθορίζουν αυτήν την εικόνα μπορεί να κατανοηθούν μόνο στη βάση της πραγματικής σχέσης που είναι το ίδιο το κράτος και όχι στη βάση της εξωτερικής σχέσης που υποδηλώνει η έννοια της σχέσης κράτος-κοινωνία. Έννοια που έχει άπειρα χρησιμοποιηθεί από την πολιτική επιστήμη σαν αναλυτική έννοια¹¹, ενώ δεν πρόκειται για ουσιαστική αναλυτική έννοια αλλά για αναφορά στο αποτέλεσμα της κύριας κοινωνικής σχέσης, που καθορίζει τη μορφή και το περιεχόμενο, τους όρους και το υλικό στοιχείο του κράτους, της κοινωνικής σχέσης που είναι το κράτος. Πρόκειται δηλ. για το φαινόμενο, τη μορφή που παίρνει η πολιτική καθημερινότητα και η πολιτική συγκυρία, που απορρέει από την κοινωνική σχέση που είναι το κράτος.

Πιστεύω ότι ο ορισμός του Ν. Πουλαντζά είναι ο καλύτερος που έχουμε μέχρι σήμερα στην πολιτική επιστήμη και στην κοινωνιολογία, για να εννοήσουμε το κράτος στην πραγματική του διάσταση.

«Το κράτος δεν πρέπει να θεωρείται ως μια ενδογενής οντότητα (γεγονός που θα δικαιώνει την έννοια: σχέση κράτος-κοινωνία ως την ουσιαστική αναλυτική κατηγορία του πολιτικού-σημείωση Δ.Χ.), αλλά, όπως άλλωστε συμβαίνει με το «κεφάλαιο», ως σχέση, ακριβέστερα ως η υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται πάντοτε με ειδικό τρόπο, μέσα στο κράτος»¹². Διαφορετικά μια οπτική εξωτερικότητας της σχέσης καταλήγει στην κρατική αυτονομία ή ακόμη και «ανεξαρτησία» του κράτους¹³ (το αν πρόκειται για μητροπολιτικό ή περιφερειακό κράτος δεν αλλάζει την ουσιαστική κοινωνική-πολιτική σχέση¹⁴). Θέση πίσω από την οποία περιμένει η παγίδα του λανθάνοντος εγγελητισμού για να διαμορφώσει και πάλι τις θεωρήσεις και αντιλήψεις μας¹⁵. Παγίδα που αναιρεί την ουσιαστική μαρξιστική θέση που... «θεωρεί το κράτος κοινωνική σχέση κατά τον ίδιο τρόπο που αντιλαμβάνεται το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο είναι μια μορφικά καθορισμένη συμπύκνωση του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων, με την έννοια ότι η μορφή της αξίας παρέχει το περίβλημα, τη μήτρα της διαπάλης τους, και η πάλη με τη σειρά της καθορίζει τη δυναμική της συσσώρευσης, έτσι και η ανάλυση της πολιτικής κυριαρχίας πρέπει να εξετάσει πώς η μορφή του κράτους παρέχει τη μήτρα της πολιτικής πάλης. Είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ του κρατικού μηχανισμού ως μορφής και της ταξικής πάλης ως περιεχομένου που συνθέτει το συγκεκριμένο χαρακτήρα της ταξικής εξουσίας σε μια καθορισμένη συγκυρία»¹⁶. Έτσι η μορφή του κράτους αποτελεί μήτρα της ταξικής πάλης και η μορφή του καθεστώτος τη συγκεκριμένη συγκυρία του ταξικού ανταγωνισμού.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Πουλαντζά, το κύριο αναλυτικό στοιχείο είναι ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και ο ειδικός τρόπος που εκφράζεται αυτός μέσα στο κράτος. Στην περίπτωση μας, πρόκειται για το ελληνικό μετεμφυλιακό κράτος της ανασυγκροτημένης αστικής εξουσίας, για τον ανασυγκροτημένο δηλαδή συγκεκριμένο συσχετισμό ταξικών δυνάμεων που επέφερε ο εμφύλιος και τα αποτελέσματά του: η πλήρης πολιτικοστρατιωτική νίκη του αστικού κόσμου.

Πολιτικοστρατιωτική καταρχήν γιατί η κοινωνική είναι μια πολύ πιο μακροπρόθεσμη διαδικασία. Διαδικασία που εμποδίστηκε μέχρι ενός σημείου και από το ίδιο το «κράτος των εθνικοφρόνων» και την κοινωνικοπολιτικά διαφοροποιητική του πρακτική. Κατάσταση αρνητική για την πολιτική και ιδεολογική ενσωμάτωση και τη δημιουργία της απαραίτητης για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων κοινωνικής συνείδησης. Χρειάστηκε η ένταση της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης στη δεκαετία του '60, για να επιτευχθεί μέσω της βαθμιαίας οικονομικής ενσωμάτωσης -αποδοχής- η κοινωνική συναίνεση. Κατάσταση καθοριστική για την αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων παραγωγής, γιατί αυτές δεν νοούνται ως εκμεταλλευτικές σχέσεις εξουσίας, αλλά ως προϋπόθεση κοινωνικής κινητικότητας. Αντίληψη η οποία διατηρείται, παρ' όλες τις ενδοαστικές αντιφάσεις και συγκρούσεις, από τη δεκαετία του '60 μέχρι σήμερα και αποτέλεσε την ιδεολογική βάση της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας. Ο συσχετισμός ταξικών δυνάμεων που προέκυψε από τον εμφύλιο πόλεμο ήταν καταλυτικός για την αριστερά και έδωσε άπειρες δυνατότητες επιβολής της αστικής τάξης σε όλα τα πεδία. Η αστική τάξη δεν ήταν πια υποχρεωμένη να δεχτεί κοινωνικούς συμβιβασμούς ή υποχωρήσεις, όπως αυτό συνέβη στη μεταπολεμική Δυτική Ευρώπη και αποτέλεσε τη βάση κοινωνικών σοσιαλ-

δημοκρατικών ή αυταρχικοσυντηρητικών συμβολαίων¹⁸. Η στρατηγική πρόληψης της κοινωνικής χειραφέτησης δεν ήταν αναγκαία, γιατί η κίνηση για τη χειραφέτηση της κοινωνίας είχε ηττηθεί κατά κράτος και στο επίπεδο της ταξικής αντιπαράθεσης και σύγκρουσης, αλλά και στο επίπεδο των εσωτερικών διεργασιών της κίνησης, όπου η δυναμική της κοινωνικής χειραφέτησης ανετράπη από την πολιτική στρατηγική του ηγεμονικού παραγοντα του Ε.Α.Μ, του Κ.Κ.Ε. Άλλωστε η διατήρηση της συνέχειας του αστικού κράτους¹⁹ και η διατήρηση της (επίφασης) της αστικής νομιμότητας μπόρεσε να εξαντλήσει τη δυναμική του εαμικού κινήματος και να περιθωριοποιήσει πολιτικά τις συνταγμένες με το Κ.Κ.Ε κοινωνικές δυνάμεις²⁰. Έτσι ο συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων επέτρεψε την απόλυτη ηγεμονία των αστικών δυνάμεων, που πέτυχαν, ήδη το 1952, να σταθεροποιήσουν τα κοινωνικά στηρίγματά τους: το διαταξικό συνασπισμό που ονομάζουμε Δεξιά. Η συνεργασία με τον κατακτητή και η βοήθεια Μάρσαλ έδωσαν την απαραίτητη οικονομική βάση για τη δημιουργία και συγκρότηση εκείνων των τάξεων και των διαταξικών συμμαχιών που αποτελούσαν το κοινωνικό δάθρο των δυνάμεων της συντήρησης²¹. Ο ειδικός τρόπος που εκφράστηκε αυτός ο συσχετισμός μέσα στο κράτος και κατ' επέκταση στην ελληνική κοινωνία, βασίστηκε στη διάρθρωση των κέντρων εξουσίας και στη μορφή που πήρε αυτή η διάρθρωση στο επίπεδο της άσκησης της αστικής εξουσίας. Το κύριο κέντρο εξουσίας, το κομβικό σημείο της οργάνωσης της άσκησης της εξουσίας στη μετεμφυλική Ελλάδα, μέχρι την κρίση των συστατικών και καθοριστικών στοιχείων των μετεμφυλιακών πολιτικών δομών, ήταν ο στρατιωτικός μηχανισμός κάτω από την ηγεμονία του ΙΔΕΑ. Το καθοριστικό κέντρο εξουσίας ήταν ο στρατός.

Η θέση του στρατού μέσα στο κράτος

Η θέση του στρατού μέσα στο μετεμφυλιακό κράτος αποτέλεσε το ειδοποιό στοιχείο που προσδιόρισε αυτήν την περίοδο και που αποτέλεσε την ειδοποιό διαφορά στο πεδίο της πολιτικής εξουσίας από την προπολεμική περίοδο και την περίοδο μετά την μεταπολίτευση. Στην προπολεμική περίοδο ο στρατός δεν παύει να είναι όργανο της αστικής επιβολής αλλά κυριαρχείται από δύο στρατόπεδα ακολουθώντας την κάθετη διάσταση των αστικών θέσεων, ακολουθώντας την κυρίαρχη ενδοαστική αντίθεση. Η ταξική αντιπαράθεση δεν είναι το περιεχόμενο των πολιτικών αγώνων, αλλά αφορά περισσότερο το περιθώριό τους. Το ιδιώνυμο ασφαλώς οριοθετεί μια νέα περίοδο, την περίοδο της όλο και περισσότερο συνειδητής ταξικής σύγκρουσης²², αλλά η ταξική αντιπαράθεση δεν είναι το κυρίαρχο συγκρουσιακό στοιχείο. Μέχρι την αποτυχία του βενιζελικού στρατιωτικού κινήματος του '35²³ ο στρατιωτικός μηχανισμός διχάζεται, όχι κοινωνικά, αλλά πολιτικά σε αναφορά με τις δύο κύριες αστικές επιλογές. Έτσι ο στρατός εμφανίζεται κομματικός, ενδοταξικά διαχωρισμένος. Μέσα από τις διαδικασίες που έθεσε σε κίνηση η δικτατορία του '36-'40 και η κατοχή, αλλά κυρίως η απειλή για το αστικό καθεστώς που σήμαινε η ίδρυση και ενεργοποίηση του Ε.Α.Μ., οι όροι των συγκρουσιακών σχέσεων αλλάζουν. Ήδη η εκφράζουσα τη σύγκληση των αστικών συμφερόντων κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου και η αποδοχή του ρόλου του στρατού²⁴ για την ανασυγκρότηση της αστικής εξουσίας μετά την απελευθέρωση αποτελούν τη συγκεκριμένη αφετηρία της αλλαγής των συντεταγμέ-

νων της συγκρουσιακής κατάστασης. Με τα Δεκεμβριανά οι νέες πολιτικές και κοινωνικές οριοθετήσεις είναι η κυρίαρχη πραγματικότητα και η θέση του στρατού είναι πια διαφορετική από αυτήν της προπολεμικής περιόδου. Η σύγκρουση δεν είναι πλέον ενδοαστική²⁵. Οι ενδοαστικές αντιθέσεις υποχωρούν σε όλα τα επίπεδα. Ο κάθετος διχασμός θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι πια οριζόντιος. Η κάθετη ενδοαστική πολιτική αντιπαράθεση δίνει τη θέση της στην οριζόντια, κοινωνική, ανταγωνιστική ταξική αντιπαράθεση. Η άρνηση των αστικών, κοινωνικών εξουσιαστικών σχέσεων οδηγεί στη συσπείρωση του αστισμού και στην πάλη του ενάντια στις δυνάμεις που αντιπροσώπευαν την κοινωνική χειραφέτηση. Ο στρατός, που ενεργοποιείται κάτω από την καθοδήγηση και οργάνωση του ΙΔΕΑ, δεν καθορίζεται από τις αστικές αντιπαράξεις, δεν είναι πια παραταξιακός, αλλά εκφράζει τη συνολική αστική θέληση επιβολής. Γίνεται ο κύριος εκφραστής της αστικής πολιτικής επιβολής αντιπροσωπεύοντας το σύνολο των αστικών συμφερόντων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν και συσπειρώθηκαν προ της κοινωνικής απειλής. Ο στρατός γίνεται το κατ' εξοχήν κέντρο εξουσίας της αστικής τάξης στην πάλη της ενάντια στις δυνάμεις που έμπρακτα αρνιούνται τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και εξουσίας. Οι ενδοστρατιωτικές εκκαθαρίσεις και ο εμφύλιος κλείνουν τελειωτικά την προπολεμική κατάσταση. Ένας επιπλέον παράγοντας πρέπει να αναφερθεί, που ενέτεινε και βοήθησε αυτήν την εξέλιξη: η αλλαγή της κοινωνικής προέλευσης του σώματος των αξιωματικών. Η ταξική διαφοροποίηση των αξιωματικών από την άρχουσα τάξη δεν ήταν αρνητική για το νέο ρόλο του στρατού, όπως ίσως θα περιέμενε κανείς, αλλά αντίθετα αποδείχτηκε ιδιαίτερα βοηθητική για τη σταθεροποίηση της νέας λειτουργίας του στρατιωτικού μηχανισμού. Οι προπολεμικοί αξιωματικοί, στην πλειονότητά τους μέλη της κυρίαρχης τάξης²⁶, ή τουλάχιστον της κυβερνώσας, ήταν ασφαλώς πιο δεμένοι με τα επιμέρους συμφέροντα και επιλογές των συγκρουόμενων αστικών κυρίαρχων ομάδων. Αυτό δεν ισχύει για την πλειονότητα των μετεμφυλιακών αξιωματικών. Ο πόλεμος, και κυρίως ο εμφύλιος πόλεμος, άλλαξε ουσιαστικά τις δομές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης μέσα στο στρατό. Το πλήθος των νέων αξιωματικών —από τους οποίους προήλθαν και οι πυρήνες των αξιωματικών του ΕΝΑ και του ΙΔΕΑ²⁷— ήταν αγροτικής ή μικροαστικής προέλευσης. Έτσι ο χαρακτήρας του σώματος των αξιωματικών αλλάζει κοινωνικά. Ο μικροαστισμός κυριαρχεί στο σώμα, γιατί και οι προερχόμενοι από καθαρά αγροτικά στρώματα μικροαστικοποιούνται μετά την μεταπήδηση στο σώμα των αξιωματικών. Τάση που υποδαυλίστηκε πολύ έντονα και από την κρατική πολιτική με σκοπό τη σταθεροποίηση των απαραίτητων ταξικών συμμαχιών στήριξης της εξουσίας²⁸. Η κοινωνική απόσταση που επήλθε μεταξύ της άρχουσας τάξης και του στρώματος των αξιωματικών βοήθησε ιδιαίτερα αυτή τη στρατηγική ενσωμάτωση των αξιωματικών στο γενικό αστικό συμφέρον (κάτι που ισχύει ασφαλώς και για το σύνολο της διοικητικής-μικροαστικής-γραφειοκρατίας, ήδη από παλαιότερα)²⁹. Η προηγούμενη κατάσταση άμεσης σύνδεσης των αξιωματικών με επιμέρους αστικά συμφέροντα περιορίστηκε ή εξαφανίστηκε. Οι αξιωματικοί δεν αποτελούσαν πια αναπόσπαστο κοινωνικά τμήμα της άρχουσας τάξης και ως εκ τούτου ομαδοποιημένο όπως η ίδια η άρχουσα τάξη. Αποτελούσαν τμήμα της μικροαστικής τάξης, του οποίου η κοινωνική και πολιτική παρουσία εξαρτάται από την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας και για την οποία αναπαραγωγή ο ρόλος του στρατιωτικού μηχανισμού αποτελεί

κύριο λειτουργικό στοιχείο, στοιχείο καθοριστικό λόγω του εμφύλιου.

Έτσι μέσα από αυτήν τη νέα κοινωνική διεργασία και λειτουργία το σώμα των αξιωματικών παίρνει όλα τα καθοριστικά στοιχεία μιας νέας κοινωνικής κατηγορίας³⁰. Κατηγορίας απαραίτητης για την αναπαραγωγή και επιβολή των απειλούμενων εξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων. Η κοινωνική απόσταση είναι πλήρους μορφής και αυτή που επιτρέπει τη λειτουργική της θέση για την αναπαραγωγή της εξουσίας και όχι απλώς για την επιβολή της μιας ομάδας της άρχουσας τάξης πάνω στην άλλη. Ο συντεχνιασμός των αξιωματικών, που εμφανίζεται κατά και μετά τον εμφύλιο, και τον οποίο τονίζουν πολλοί ερευνητές μέχρι και του σημείου να τον θεωρούν καθοριστικό για τη στάση στη μετεμφυλιακή περίοδο³¹, δεν είναι παρά αποτέλεσμα αυτής της κοινωνικής απόστασης και της από αυτήν απορρέουσας δημιουργίας ιδίων συμφερόντων. Όμως το ειδοποιοί στοιχείο δεν είναι τα ίδια συμφέροντα, ούτε ο συντεχνιακός χαρακτήρας που παίρνει μορφή ιδιαίτερης ομάδας πίεσης, όπως ισχυρίζεται ο Σταύρου³². Το συντεχνιακό στοιχείο δεν είναι καθοριστικό για τη στάση των στρατιωτικών αλλά συμπληρωματικό και ως εκ τούτου δευτερεύον.

Το κύριο καθοριστικό στοιχείο για την οργάνωση της άσκησης της εξουσίας είναι ο οργανικός ρόλος του στρατιωτικού μηχανισμού ως κέντρου εξουσίας στη δομή της αναπαραγωγής των εξουσιαστικών ταξικών σχέσεων. Ο στρατιωτικός μηχανισμός ως κέντρο εξουσίας και οι στρατιωτικοί ως κοινωνική κατηγορία είναι στοιχεία οργανικά και λειτουργικά ενσωματωμένα στη στρατηγική της αναπαραγωγής της αστικής εξουσίας. Έτσι ούτε το προνουντοιαμένο του Μαΐου 1951, ούτε η χούντα της 21ης Απριλίου, ούτε η δικτατορία '67-'74, μπορούν να εξηγηθούν από την ενεργοποίηση μιας ομάδας πίεσης που κινείται με βάση συντεχνιακά συμφέροντα. Συντεχνιακά συμφέροντα βέβαια εκπληρώθηκαν, αλλά δεν αποτέλεσαν παρά λογική συνέπεια δευτερεύουσας βαρύτητας και πολιτικά απαραίτητης για τη σύμπραξη του συνόλου του σώματος των αξιωματικών με την πολιτική στρατηγική που εξέφρασε ο ΙΔΕΑ και ο Παπάγος αρχικά και η ηγετική ομάδα του πραξικοπήματος του '67 αργότερα. Αυτό άλλωστε είναι και το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «κέντρο εξουσίας». Δεν πρόκειται για την ίδια την εξουσία, που είναι έννοια κοινωνική και ως εκ τούτου σχεσιακή,³³ αλλά για ένα μηχανισμό που εκφράζει και, μέσω διαφόρων πρακτικών του, στηρίζει την αναπαραγωγή της εξουσίας, δηλαδή την άνιση ισορροπία των κοινωνικών σχέσεων. Το κέντρο εξουσίας είναι ένα από τα στρατηγικά σημεία μιας στρατηγικής κατάστασης εξουσιαστικής κυριαρχίας. Στην εμφυλιακή και άμεσα μετεμφυλιακή πολιτική συγκυρία η αναδιορθωμένη αυτή κοινωνική κατηγορία: σώμα αξιωματικών, αποτέλεσε ένα τμήμα και μάλιστα την κορυφή του ενσωματωμένου και εξαρτωμένου από τον κρατικό μηχανισμό τμήματος της μικροαστικής τάξης, που αποτέλεσε το κατ' εξοχήν κοινωνικό στήριγμα της σταθεροποίησης των ταξικών σχέσεων. Της διαταξικής συμμαχίας δηλαδή, που συγκρότησε το κοινωνικό υπόβαθρο της επιβολής της αστικής νίκης στον εμφύλιο. Πρόκειται βέβαια για συμμαχία άνισης μορφής, όπως όλες οι ταξικές συμμαχίες εσωτερικού ή εξωτερικού χαρακτήρα,³⁴ αλλά και για συμμαχία, που, όπως κάθε ταξική συμμαχία, βασίζεται σε κάποια μορφή συμβιβασμού και υποχωρήσεων, ακόμη και από την πλευρά της τάξης που έχει την αναμφισβήτητη υπεροχή και συνοχή. Το «ένσπλο τμήμα» του μικροαστισμού δεν μπορούσε παρά να υποβάλει όρους για την απόλυτη ενσωματωσή του

στις αστικές επιλογές. Χωρίς αυτές τις διεργασίες δε θα μπορούσε να εξηγηθεί π.χ. η εκτέλεση Χρυσικόπουλου,³⁵ γεγονός αδιανόητο για την προπολεμική περίοδο. Η αυτονομία του στρατιωτικού μηχανισμού απέναντι στην πολιτική εξουσία³⁶ δεν εντάσσεται σ' αυτό το πλαίσιο, αλλά αποτελεί συνδυαστικό στοιχείο της οργάνωσης της μετεμφυλιακής εξουσίας. Στοιχείο καθοριστικό της υποδόθμιξης του κοινοβουλευτισμού και της συνταγματικής νομιμότητας απέναντι στα ανεξέλεγκτα κέντρα εξουσίας, με κομβικό σημείο το στρατιωτικό μηχανισμό, την ανομία της εξουσιαστικής ταξικής επιβολής.

Η κοινωνική ανασύνθεση και η αναπροσαρμογή της πολιτικής στρατηγικής της άρχουσας τάξης είναι καθοριστικά στοιχεία του διαφορετικού χαρακτήρα του ρόλου του στρατού στην προπολεμική και στη μετεμφυλιακή περίοδο. Ο νέος αναπροσδιορισμός αυτού του ρόλου στη μεταπολιτευτική περίοδο είναι αποτέλεσμα της κρίσης των μετεμφυλιακών δομών της εξουσίας, αναπόσπαστο και κομβικό σημείο των οποίων ήταν η θέση του στρατού μέσα στο κράτος.

Από το 1952 και μετά ο συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων παραμένει σταθερός. Ο ειδικός τρόπος με τον οποίο εκφράζεται μέσα από την άρθρωση των κέντρων εξουσίας, διανύει διάφορες φάσεις αναπροσαρμογών και κρίσεων, αποτέλεσμα της αντίδρασης των δομών στην πολιτική συγκυρία, της ικανότητας δηλαδή των δομών της εξουσίας να επιτύχουν την αναπαραγωγή τους. Η πρώτη φάση ή η πρώτη περίοδος, όπως άλλωστε έχω αναλύσει³⁷, είναι η περίοδος της κοινοβουλευτικής δικτατορίας του Παπάγου. Ο όρος νομίζω ότι είναι δόκιμος, όχι μόνο λόγω της ισχύος των έκτακτων μέτρων που στην πραγματικότητα χλευάζουν κάθε έννοια συνταγματικής νομιμότητας,³⁸ αλλά και γιατί το 49.22% των ψήφων υπέρ του Συνταγερμού (ποσοστό που προκύπτει σ' αυτό το ύψος λόγω της υψηλής αποχής της Αριστεράς³⁹) μεταφράστηκε μέσω του ενισχυμένου πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος σε 240 βουλευτικές έδρες από τις 300 (80% των εδρών). Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από το διπολισμό της οργάνωσης της άσκησης της εξουσίας. Ο ένας πόλος-κέντρο εξουσίας είναι ο ΙΔΕΑ που ελέγχει το στρατό και η κυβέρνηση του Συναγερμού, η οποία κυρίως μέσω του ίδιου του Παπάγου εκφράζει τον καθοριστικό ρόλο του στρατού και στο επίπεδο της αστικής νομιμότητας. Ο δεύτερος πόλος, ο οποίος σ' αυτήν την περίοδο σαφώς βρίσκεται σε μειονεκτική θέση και έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα σε σχέση προς τον άλλο, είναι η μοναρχία.⁴⁰ Μέσα από αυτήν τη διπολική διάρθρωση και κυρίως μέσα από το κέντρο εξουσίας στρατός (ΙΔΕΑ)-κυβέρνηση Παπάγου, διαμορφώνεται και αναπαράγεται και η δομή των (άνιων) ταξικών συμμαχιών με τις αστικές τάξεις των μητροπολιτικών κέντρων και κυρίως των Η.Π.Α. Η πρώτη αυτή περίοδος, η φάση του διπολισμού, τελειώνει με το θάνατο του Παπάγου το 1955. Ο θάνατος του στρατάρχη δίνει τη δυνατότητα και ευκαιρία στη μοναρχία να ενεργοποιηθεί και να επιβάλει ένα νέο ηγέτη στο Συναγερμό, αντίθετα προς την εσωκομματική διαδικασία ανάδειξης διαδόχου του Παπάγου μεταξύ των δυο αντιπροέδρων του κόμματος (Π. Κανελλόπουλος, Στ. Στεφανόπουλος) και αντίθετα προς τη θέληση του Παπάγου, ο οποίος είχε ήδη υποδείξει τον Στεφανόπουλο. Η επιβολή του νέου ηγέτη, η «πρωθυπουργοποίηση Καραμανλή»⁴¹ είχε στόχο και αποτέλεσμα την εξάρτηση της κυβέρνησης από τα ανάκτορα και κυρίως την οργανική άμεση σύνδεση στρατού (ΙΔΕΑ) και μοναρχίας. Το ρόλο που είχε η κυβέρνηση Συναγερμού και ο πρωθυπουργός προσωπικά αναλαμβάνει τώρα η μοναρχία: την εκφραση του

καθοριστικού ρόλου του στρατού στο επίπεδο της αστικής νομιμότητας. Η διπολική διάρθρωση του '52-'55 αναπροσαρμόζεται στο οργανικό τρίγωνο στρατός-κυβέρνηση-μοναρχία, όπου ο στρατός παραμένει το κομβικό σημείο εξουσίας και η θέση του αυτή εκφράζεται μέσω της μοναρχίας. Οργάνωση θεσμικά κατοχυρωμένη από το ψηφισμένο από το Κέντρο (Κεντροδεξιά) Σύνταγμα του '52.⁴² Η κυβέρνηση είναι το τρίτο κέντρο και εξαρτάται άμεσα από τα δυο άλλα. Η δεύτερη αυτή περίοδος είναι η ουσιαστικότερη ίσως, γιατί καθόρισε τις αστικές στρατηγικές επιλογές που εκφράστηκαν πλήρως στη μεταπολιτευτική περίοδο.

Η δεκαετία της κρίσης. Εκσυγχρονισμός και εκτελεστική εξουσία.

Η πολιτική κρίση που χαρακτήρισε αυτήν την περίοδο οδήγησε μεν στη στρατιωτική δικτατορία, αλλά προετοίμασε και την κρίση της και τη μορφή της (αστικής) διεξόδου από αυτήν. Η βασιλική πρωτοβουλία δεν αποτέλεσε ανατροπή της διάρθρωσης των κέντρων εξουσίας, αλλά την ανασύνθεση και συνέχειά τους μέσα από τις αναγκαίες αναπροσαρμογές που συγκρότησαν το οργανικό τρίγωνο της άσκησης της εξουσίας.⁴³ Όμως οι αντιφάσεις εμφανίστηκαν σύντομα και υπήρξαν καταλυτικές. Η πρωθυπουργοποίηση Καραμανλή, η εκδιαστική πειθάρχηση των βουλευτών του Συναγερμού, η σύντομη δημιουργία της Ε.Ρ.Ε. δεν οδήγησαν στη μακροπρόθεσμη υποταγή της κυβέρνησης στη μοναρχία, αλλά οδήγησαν στην πρώτη μορφή της πολιτικής κρίσης, στην ενδοκρατική κρίση. Στην αντιπαράθεση κυβέρνησης-μοναρχίας. Αυτή η αντιπαράθεση οδήγησε στην αποπομπή Καραμανλή και στην πρώτη κυβέρνηση του Κέντρου μετά το 1952. Το περίφημο «κομματικό κράτος της Ε.Ρ.Ε.» αποδείχθηκε απλό φαινόμενο της πολιτικής σκηνής και τίποτα περισσότερο. Η Ε.Ρ.Ε. πειθάρχησε πλήρως στη μοναρχία και ο αρχηγός της εγκατέλειψε πολύ σύντομα τη χώρα. Δεν επρόκειτο για το κομματικό κράτος του κόμματος της Δεξιάς αλλά για το κράτος της ηγεμονίας της αστικής τάξης, όπου η ηγεμονική της θέση αναπαράγεται στο πολιτικό πεδίο πρωτίτως από την καθοριστική θέση του στρατιωτικού μηχανισμού μέσα στο κράτος. Θέση που η μοναρχία κάλυπτε με το νομωτο-συνταγματικό χαρακτήρα της. Ο «ειδικός τρόπος», τρόπος έκφρασης, πολιτικής υλοποίησης του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων δεν ήταν το κόμμα της Ε.Ρ.Ε. αλλά το οργανικό τρίγωνο των κέντρων εξουσίας.

Η Ε.Ρ.Ε., το κόμμα που έλεγχε την κυβέρνηση και το κοινοβούλιο αποτελούσε κυρίως το διαμεσολαβητικό μηχανισμό μεταξύ των κύριων διαταξικών σπληνισμάτων της αστικής εξουσίας –που ονομάζουμε Δεξιά– και του οργανικού αυτού τριγώνου. Διαμεσολαβητικό ρόλο, που μοιράζονταν με την μοναρχία. Η ηγεσία της Ε.Ρ.Ε. και κυβέρνηση λειτουργούσε μέσα σ' αυτή τη δομή της οργάνωσης της εξουσίας όσο αποτελούσε συμπληρωματικό τμήμα της. Όταν οι επιλογές της, έκφραση μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής της συνέχειας του κοινωνικού συσχετισμού κάτω από αστική αυταρχική κυριαρχία, τάχτηκαν υπέρ της αναπροσαρμογής του τριγώνου, υπέρ της αναπροσαρμογής του τρόπου έκφρασης του κοινωνικού συσχετισμού, ώστε να διατηρηθεί αυτός και πέρα από την άμεσα επηρεασμένη από τον εμφύλιο περίοδο, ανατράπηκε. Ανατράπηκε γιατί οι ηγεμονικές κοινωνικές ομάδες είχαν πια ταυτίσει τον τρόπο με το συσχετισμό. Η πλήρης έκφραση αυτής της

προσπάθειας αναπροσαρμογής και το τέλος της ήταν οι περίφημες «22 προτάσεις βαθείας τομής εις το Σύνταγμα»⁴⁴. Προτάσεις που, όπως τόνισα στην αρχή, θα αποδούν καθοριστικές για τη δόμηση της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας. Και αυτό για δύο λόγους. Πρώτον γιατί ο κύριος σκοπός των προτάσεων: ο περιορισμός της αυτοτέλειας της μοναρχίας και του στρατιωτικού μηχανισμού και η ορθολογική οργάνωση μιας κοινοβουλευτικής πρωθυπουργικής αυταρχικής δημοκρατίας, μιας θωρακισμένης αστικής νομιμότητας, αποτέλεσε, στα κύρια σημεία του και το περιεχόμενο της εναλλακτικής λύσης Καραμανλή μετά την κρίση της δικτατορίας και τα κύρια στοιχεία της οργάνωσης της νομιμότητας του '75 (η πολιτική χρεωκοπία της μοναρχίας αποτέλεσε θετικό στοιχείο της συγκυρίας περιορίζοντας τα εμπόδια για την πραγματοποίησή της). Δεύτερον, γιατί το ουσιαστικό στοιχείο που διέπνεε τις προτάσεις: η συγκέντρωση των εξουσιών στη κυβέρνηση, αποτελεί και το ειδοποιό περιεχόμενο της πρότασης αναθεώρησης του Συντάγματος του '75.

Όμως ο περιορισμός της νομοθετικής εξουσίας δεν ήταν το ουσιαστικό περιεχόμενο των 22 προτάσεων, ακόμη και αν μια τυπική παρατήρηση του κειμένου των 22 προτάσεων αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει. Το ουσιαστικό περιεχόμενο, μέσα στην πολιτική συγκυρία των αρχών της δεκαετίας του '60, ήταν ένα άλλο. Αυτό δεν μπορεί να δρεθεί μόνο μέσα στο τυπικό πλαίσιο του νομικού λόγου, αλλά μέσα από την ανάλυση της πραγματικής πολιτικής στρατηγικής κατάστασης. Το ζητούμενο ήταν η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και συγκεκριμένα της κυβέρνησης, πράγμα που δε σήμαινε τον περιορισμό της νομοθετικής, δηλαδή την αφαίρεση εξουσιών από τη νομοθετική, γιατί αυτή στην πραγματικότητα δεν είχε εξουσία για να της αφαιρεθεί. Το κοινοβούλιο υπάκουο στην κυβέρνηση (συμπολίτευση) και στην μοναρχία (συμπολίτευση και σχεδόν το σύνολο της αστικής εκπροσώπησης) δεν ασκούσε εξουσία, ασκούσε απλώς μια απαραίτητη λειτουργία για την αναπαραγωγή του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων. Τη διαμεσολάβηση κυρίαρχων κυριαρχούμενων στη βάση ενός συγκεκριμένου μηχανισμού: του μηχανισμού πελατείας-προστασίας. Αυτή η λειτουργία του κοινοβουλίου –λειτουργία καθοριστική για τον 19ο αιώνα,⁴⁵ αλλά και για την προπολεμική περίοδο,⁴⁶ όμως καθόλου ευκαταφρόνητη και περιθωριακή και για τη συγκρότηση και διατήρηση της μετεμφυλιακής στρατηγικής κατάστασης⁴⁷, είχε αποτέλεσμα διττού χαρακτήρα: Πρώτον περιχαράκωνε τα κέντρα εξουσίας απέναντι στα αγροτικά στρώματα που δεν μετείχαν στην εξουσία αλλά απλώς τη στήριξαν αναπαράγοντας την αντίληψη του κυρίαρχου και αυτόνομου κράτους που μοίραζε κατά δούληση την εύνοιά του (διαγνός που δίνει στην ιδεολογία της κρατικής αυτονομίας απέναντι στην κοινωνία τη μορφή υλικής υπόστασης) και δεύτερον αναπαρήγαγε και διεύρυνε εκείνα τα μικροαστικά στρώματα, εκκείνες τις ενδοταξικές συμμαχίες που στήριζαν την εξουσία, που στήριζαν τις κοινωνικές ταξικές σχέσεις, χωρίς να τις κατανοούν σαν τέτοιες. Το περίφημο «κράτος των εθνικοφρόνων» είναι το αποτέλεσμα αλλά και το περιεχόμενο αυτού του μηχανισμού της (πολιτικά) εκλεκτικής εύνοιας του κράτους. Μηχανισμού βασισμένου στο φόβο και στον οπλοποινισμό που αναπαρήγαγε την κοινωνική και προνομιακή διαίρεση των λαϊκών στρωμάτων.

Ασφαλώς πρόκειται για κατάσταση που ήδη στη δεκαετία του '60 βρίσκεται σε υποχώρηση. Τη λειτουργία αυτή των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων αναλαμβάνει όλο και περισσότε-

ρο άμεσα ή κρατική διοίκηση,⁴⁸ περιθωριοποιώντας το κοινοβούλιο και σ' αυτό το πεδίο. Τάση βέβαια όχι τυπικά ελληνική αλλά παγκόσμια, την οποία ακολούθησε, και μάλιστα ιδιαίτερα καθυστερημένα, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός.

Έτσι, οι 22 προτάσεις δεν είχαν σαν στόχο αυτό που επιφανειακά φαίνεται να είχαν, αλλά συγκέντρωση εξουσιών στην κυβέρνηση εις βάρος των άλλων κέντρων εξουσίας και κυρίως της μοναρχίας, που θεωρούνταν τότε από την Ε.Ρ.Ε αλλά και από το Κέντρο και την Αριστερά, η πραγματική κορυφή του στρατιωτικού μηχανισμού και όχι από αυτόν εξαρτώμενο κέντρο εξουσίας, όπως απέδειξε η πορεία της κρίσης και το στρατιωτικό πραξικόπημα.⁴⁹

Εδώ όμως βρίσκεται και η δυσκολία του προβλήματος. Η δυσκολία του πολιτικού επιστήμονα, του κοινωνιολόγου και του ιστορικού που εξετάζει τη δεκαετία του '60 και τις πολιτικές συνθήκες της μεταπολιτευτικής περιόδου. Γιατί δημιουργείται για τον ερευνητή ένα, θα έλεγα, ιδιόρρυθμο πρόβλημα με αυτές τις προτάσεις της βαθείας τομής. Ασφαλώς πρόκειται για προτάσεις υπερσυντηρητικές και ιδιαίτερα αυταρχικές. Η αναφορά στην έννοια της «καταχρηστικής» άσκησης των ατομικών, συλλογικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, η πρόταση για δημιουργία ανώτατου συνταγματικού δικαστηρίου για τον έλεγχο των πολιτικών κομμάτων, τα διάφορα προτεινόμενα μέτρα για την απαγόρευση απεργιών, έλεγχου του τύπου κ.λπ.⁵⁰ αρκούν για ν' αποδείξουν τον ιδιαίτερα αυταρχικό χαρακτήρα των προτάσεων. Η μελέτη των πρακτικών της «Ειδικής Επιτροπής αναθεώρησης μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος» (κύριος εισηγητής Κ. Τσάτσος) αποδεικνύει ακόμη εντονότερα αυτήν την εικόνα του αυταρχισμού⁵¹. Συμφωνώ με τον Αλιβιζάτο, που θεωρεί ότι αυτή η πρόταση αναθεώρησης ήταν «... ακριβώς η αναπροσαρμογή και ταυτόχρονα η ενσωμάτωση στο κείμενο του τυπικού συντάγματος της αντικομμουνιστικής νομοθεσίας της εποχής του εμφύλιου πολέμου»⁵². Των έκτακτων μέτρων δηλαδή. Όμως δεν ήταν μόνο αυτό και εκεί προκύπτει και το πρόβλημα. Δεν επρόκειτο δηλαδή μόνο για τον εξορθολογισμό της οργάνωσης του ελέγχου και της καταστολής με την ενσωμάτωση του λεγόμενου παρασυντάγματος στο Σύνταγμα και, μέσω αυτής της διαδικασίας, της αποκατάστασης του νομικού κατασκευάσματος που είχε λειτουργήσει μεν προς όφελος των νικητών του εμφύλιου, αλλά αποχαρκτηριζε πρακτικά το συνταγματικό δημοκρατικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Γεγονός που δημιουργούσε και εσωτερικές αντιφάσεις στην άσκηση της εξουσίας αλλά και θα δημιουργούσε, ιδιαίτερα μακροπρόθεσμα, προβλήματα στη διαδικασία της ένταξης στην Ε.Ο.Κ. που είχε ήδη αρχίσει.

Το ουσιαστικό αντικείμενο της πρότασης της βαθείας τομής ήταν η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Η ενίσχυση της κυβέρνησης. Η ενίσχυση δηλαδή του ασθενέστερου πόλου του οργανικού τριγώνου της άσκησης της εξουσίας. Με άλλα λόγια, η μακροπρόθεσμη βαθμιαία ανατροπή του συγκεκριμένου ειδικού τρόπου της έκφρασης του συσχετισμού δυνάμεων, όπως αυτό ο τρόπος, η άρθρωση των κέντρων εξουσίας, είχε προκύψει από τον εμφύλιο. Η αναπροσαρμογή του ειδικού τρόπου θεωρήθηκε αναγκαία για να διαφυλαχθεί η μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή του κοινωνικού συσχετισμού. Έτσι για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο έχουμε συγκεκριμένη έκφραση της προσπάθειας αναπροσαρμογής του εξουσιαστικού-οργανωτικού αποτελέσματος του εμφύλιου μέσα από μια νέα

αυταρχική αστική επιλογή. Η ιδιαιτερότητα της σύλληψης βρίσκεται ακριβώς εκεί. Στην κατανόηση (που στο πραγματικό της εύρος είναι αμφίδολο αν είχε γίνει κατανοητή πιο πέρα από τον κύκλο του Κ. Καραμανλή) της ανάγκης αναπροσαρμογής της οργάνωσης της εξουσίας. Αναπροσαρμογής απαραίτητης για τη συνέχεια της εξουσίας μέσα από τις κοινωνικές μετατοπίσεις που έφερε η ένταση της συσώρευσης και η ένταξη στην Ε.Ο.Κ. Ο αυταρχικός χαρακτήρας των προτάσεων δεν είναι αναιρετικός για το εκσυγχρονιστικό περιεχόμενό τους. Χαρακτήρας, ο οποίος δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας ελληνικής υποτιθέμενης τριτοκοσμικής ιδιαιτερότητας, αλλά σύμφωνος με την πολιτική πρακτική που συμβαδίζει με την ένταση του παρεμβατικού κράτους σε όλες τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες μετά τον πόλεμο (οι κατασταλτικοί νόμοι συμβάδισαν με τα αμερικάνικα νομικά μεταπολεμικά πρότυπα, το συνταγματικό δικαστήριο θεσπίστηκε από τον δυτικοευρωπαϊκό «θεμελιώδη νόμο» και επέτρεψε την απαγόρευση του Κ.Κ.Γ. κ.λπ.). Αυταρχισμός και εκσυγχρονισμός δεν αλληλοαναιρούνται, γιατί εκσυγχρονισμός του πολιτικού συστήματος είναι η προσπάθεια, η διαδικασία ένταξης ή επαναπόκτησης της λειτουργικότητας του πολιτικού συστήματος. Η πρώτη εκσυγχρονιστική προσπάθεια στη μετεμφυλιακή Ελλάδα ήταν αυτή η αυταρχική προσπάθεια αναπροσαρμογής της εξουσιαστικής στρατηγικής⁵³. Οι προτάσεις του Κ. Καραμανλή αποτέλεσαν το υπόβαθρο, τα κύρια σημεία της εναλλακτικής λύσης μετά την κρίση της χούντας. Έτσι η σύγχρονη αστική εκσυγχρονιστική πολιτική στρατηγική αρχίζει με τις αυταρχικές προτάσεις της «βαθείας τομής» στο Σύνταγμα του 1952. Εκσυγχρονιστική πολιτική που δεν έγινε δυνατόν να πραγματοποιηθεί το 1965, αλλά οδήγησε στην ενδοκρατική κρίση, στην ενεργή αντιπαράθεση της μοναρχίας, που έβλεπε το οικοδόμημα με το οποίο δίκαια ταυτιζόταν σε περίπτωση εφαρμογής της να γκρεμίζεται, και στην αποπομπή Καραμανλή.

Ασφαλώς η αυταρχική αυτή τροποποίηση αποτέλεσε και επιλογή του δικτατορικού συντάγματος του '68/'73⁵⁴, αλλά επρόκειτο για αφομοίωση του αυταρχικού όχι του εκσυγχρονιστικού της χαρακτήρα, γιατί στόχος ήταν ακριβώς η άρνηση κάθε μορφής εκσυγχρονισμού και η διαώνιση του κύριου κέντρου εξουσίας που προέκυψε από τον εμφύλιο: του στρατού. Πρόκειται δηλαδή για την αποδοχή τύπων, όχι της ουσίας. Η ουσία ήταν αντίθετη προς τους στόχους που είχαν οδηγήσει στην ενδοκρατική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '60.

Η πίεση της δημοκρατικής νομομοποίησης

Το σημαντικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο της Ε.Κ. αποτελεί το δεύτερο μέρος του όλου που σκιαγραφεί το πρόβλημα του ερευνητή, αλλά και το πρόβλημα της δεκαετίας του '60. Η πρόταση της Ε.Κ. δεν ήταν εκσυγχρονιστική παρόλο που προσπάθησε να είναι μεταρρυθμιστική και δεν ήταν εκσυγχρονιστική, όχι γιατί αντιτίθετο στο συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων, αλλά γιατί προσπάθησε —στην πρώτη της φάση— να επιτύχει την αναπαραγωγή τους μέσα από μεταρρυθμίσεις που δεν άγγιζαν το οργανικό τρίγωνο της άσκησης της εξουσίας. Προσπάθησε δηλαδή να πραγματοποιήσει μεταρρυθμίσεις, για να εξασφαλίσει τη μακροπρόθεσμη κοινωνική συνείληψη απέναντι στο κοινωνικό καθεστώς, χωρίς να προσπαθήσει να εκσυγχρονίσει την οργάνωση της εξουσίας. Ασφαλώς μια αντιφατική και καταδικασμένη προσπάθεια. Η ανάγκη του εκσυγχρονισμού και ο αντιφατικός χαρακτήρας της μέχρι τότε προσπά-

θειας έγιναν μόνο μετά το εκλογικό αποτέλεσμα του Φεβρουαρίου 1964 και στην ηγεσία της Ε.Κ. κατανοητά. Όχι μόνο γιατί το εκλογικό αποτέλεσμα φόρτισε την εκλεγμένη κυβέρνηση με μια μέχρι τότε άγνωστη για τα μεταπολεμικά πολιτικά πράγματα της Ελλάδας πολιτική δύναμη. (Μέχρι τότε η πλειοψηφία ήταν αποτέλεσμα αποχής, όπως το '46 και '52, και ενεργοποίησης των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους παράλληλα προς την ισχύ εκλογικών νόμων που ευνοούσαν το κυβερνητικό κόμμα). Αλλά κυρίως γιατί φόρτισαν τον μέχρι τότε πιο ασαφή πόλο του οργανικού τριγώνου και την ίδια την κοινοβουλευτική εκλογική διαδικασία με την πολιτική δύναμη ανατροπής του ισχύοντος τριγώνου της εξουσίας και μετατόπισης του κέντρου βάρους προς τις διαδικασίες δημοκρατικής νομιμοποίησης και την εκλεγμένη κυβέρνηση. Έτσι το εκλογικό αποτέλεσμα κατέστησε τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος αναγκαίο. Το αποτέλεσμα του '64 ήταν η εκσυγχρονιστική πίεση «από κάτω» με αντικείμενο, ακριδώς γι' αυτό το λόγο, τον περιορισμό της αυταρχικότητας της εξουσίας. Η αντίδραση των μετεμφυλιακών δομών ήταν πολύ πιο γρήγορη από την κυβέρνηση της Ε.Κ., που πάσχιζε να διακρίνει μεταξύ των επιταγών της διατήρησης των υπαρχόντων αστικών πλαισίων και της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Η αντίδραση αυτή πήρε τις μορφές που ξέρουμε: αποστασία και βασιλική εκτροπή και τέλος στρατιωτικό πραξικόπημα.

Έτσι και η αυταρχική αστική εκσυγχρονιστική στρατηγική «από πάνω» και η απαίτηση εκσυγχρονισμού «από κάτω» απέτυχαν, για να πραγματοποιηθούν μόνο μετά την ολική κρίση των μετεμφυλιακών δομών που αποτέλεσε η κρίση της δικτατορίας.

Γιατί όμως αυτές οι αντιδράσεις και στις δυο περιπτώσεις, αφού και στις δύο η αστική δομή της κοινωνίας όχι μόνο δεν κινδύνευε αλλά θα μπορούσε να πάρει μορφές πολύ σταθερότερες και μακροχρόνιας επικράτησης και πέρα από τα πλέγματα του εμφυλίου; Τους λόγους τους έχω αναλύσει αλλού και νομίζω αρκετά διεξοδικά⁵⁵. Εδώ θα περιοριστώ στις γενικές γραμμές του τελικού συμπεράσματος: Γιατί ο συνασπισμός στην εξουσία παρόλε τις όποιες εσωτερικές του αντιφάσεις (που έκαναν αρχικά δυνατή και την έκφραση της εκσυγχρονιστικής στρατηγικής Καραμανλή) δεν ήταν σε θέση να αποδεχτεί τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες, γιατί είχε ταυτίσει και απολυτοποιήσει τις μετεμφυλιακές δομές της εξουσίας με την ίδια τη δυνατότητα αναπαραγωγής της εξουσίας. Πιο αφηρημένα, για να παραμείνουμε στην ορολογία που χρησιμοποιήσαμε για να ορίσουμε το κράτος, γιατί ταύτιζε ακόμη τον ειδικό τρόπο έκφρασης του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων με τον ίδιο το συσχετισμό και τη σταθερότητά του.

Η δεκαετία του '60 δεν ήταν μόνο μια δεκαετία κρίσης. Ήταν και μια δεκαετία πολιτικών αντιφάσεων, μια αντιφατική δεκαετία. Η τάση εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος εκφράζεται αρχικά από το κόμμα που λειτουργεί στην πολιτική σκηνή ως το κατ' εξοχήν κόμμα της συντήρησης των μετεμφυλιακών δομών της εξουσίας. Η ηγεσία του και ειδικότερα ο Καραμανλής, ο πρωθυπουργός που επέλεξε η μοναρχία, ο πολιτικός που θεωρείται από τις δυνάμεις του Κέντρου και της Αριστεράς ως ο εντολοδόχος των ανακτόρων στην κυβέρνηση και το κοινοβούλιο, γίνεται ο κεντρικός εκφραστής της νέας πολιτικής εκσυγχρονιστικής στρατηγικής, η οποία μακροπρόθεσμα είναι ανατρεπτική για τη θέση της μοναρχίας μέσα στο κράτος και περιοριστική για τη θέση του στρατού, του οποίου έκφραση στα πλαίσια της νομιμότητας είναι η μοναρχία. Α-

ντίθετα το Κέντρο εκφράζεται αρχικά μεταρρυθμιστικά, αλλά λειτουργεί συντηρητικά, μη θέτοντας υπό αμφισβήτηση το οργανικό τρίγωνο της εξουσίας και τις εσωτερικές ισορροπίες δυνάμεων μέσα σ' αυτό το τρίγωνο. Έτσι το συναινετικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο υπόσχεται τη διατήρηση των δομών για να επιτύχει μεταρρυθμίσεις απαραίτητες για την αναπαραγωγή της συναίνεσης, δίνοντας όμως έτσι δυνατότητα έκφρασης στις δυνάμεις που αρνούνταν τη μέχρι τότε μορφή της άσκησης της εξουσίας. Μέσα από το αίτημα για περισσότερη δημοκρατία εκφράζεται το αίτημα για συνδυασμό και αλληλοσυμπλήρωση των μεταρρυθμίσεων και του εκσυγχρονισμού μέσα από τον περιορισμό ουσιαστικών στοιχείων της αυταρχικότητας της εξουσίας. Με τη στρατιωτική δικτατορία, εν ονόματι της διατήρησης του καθεστώτος, καταστέλλονται οι δυνάμεις εκείνες που απαιτούν την τήρηση της αστικής νομιμότητας, που δέχονται δηλαδή τα ουσιαστικά αστικά κοινωνικά πλαίσια. (Ας μην ξεχνάμε ότι σύνθημα ήταν όχι η ανατροπή της καθεστωτικής τάξης αλλά η τήρηση του Συντάγματος του '52: «114»). Στην κρίση εκπροσώπησης παίρνει αυτή η αντίφαση την καθαρά πολιτική της μορφή. Κάτω από την πίεση των λαϊκών τάξεων ο πολιτικός, κομματικός φορέας της μεταρρυθμιστικής συναινετικής πολιτικής αποσυνδέεται από τις αστικές δυνάμεις που εκφράζει και οδηγείται σε μορφές ανοιχτής (αποστασία) ή λανθάνουσας διάσπασης (κεντροδεξιά - κεντροαριστερά). Η στρατιωτική δικτατορία επιβάλλεται για να πειθαρχήσει αυτήν την τάση που εκφράζει την κοινωνική συναίνεση απέναντι στις αστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά απαιτεί την τήρηση της αστικής νομιμότητας. Νομιμότητας της οποίας, στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, η κύρια λειτουργία είναι η αναπαραγωγή των συστημικών πλαισίων του αστικού καθεστώτος. Τέλος, - γεγονός που αποτελεί την πλήρη έκφραση της κρίσης εκπροσώπησης- η κομματική αστική συναίνεση επέρχεται (συμφωνία Παπανδρέου-Κανελλόπουλου για την αποδοχή της λύσης Παρλασκεύπουλου και κατόπιν Κανελλόπουλου για τη διεξαγωγή εκλογών⁵⁶), αλλά δεν εκφράζει τα κυρίαρχα αστικά συμφέροντα πια, γιατί λογική συνέπεία της θα ήταν η ανατροπή του μετεμφυλιακού οργανικού τριγώνου. Κίνδυνος που είχε ήδη οδηγήσει πρώτα στην ενδοκρατική κρίση και κατόπιν στην βασιλική εκτροπή και την αποστασία. Έτσι η δικτατορία δεν επιβάλλεται λόγω κάποιου υποτιθέμενου κινδύνου για το αστικό καθεστώς, αλλά για να διαλύσει, ανατρέψει, καταργήσει την πολιτική και κομματική συναίνεση απέναντι στη διατήρηση της αστικής νομιμότητας, που δεν εξέφραζε πια τα αστικά συμφέροντα. Αυτά ταύτιζαν την εξουσία τους περισσότερο με τους μηχανισμούς της αστικής ανομίας της εξουσίας παρά με τη νομιμότητά της. Οι διαδοχικές αυτές αντιφάσεις δεν είναι παρά έκφραση των αντιφάσεων των μετεμφυλιακών δομών της εξουσίας. Έκφραση της ανάγκης εκσυγχρονισμού τους, για να επιτευχθεί η μακρόχρονη αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, αλλά και των αντιθετικών προς αυτήν την ανάγκη εκσυγχρονισμού ενεργειών, που πηγάζουν από το πλέγμα των εξουσιαστικών μηχανισμών. Από την οργανωτική δομή δηλαδή, που λόγω του εμφυλίου ταυτιζόταν από τον αστικό κόσμο με τη διατήρηση της ίδιας της κοινωνικής του θέσης μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Η αυταρχική εκσυγχρονιστική πρόταση Καραμανλή δεν εξαφανίζεται, απλά παραμερίζεται από τις δραματικές διαδικασίες κρίσης της δεκαετίας. Η αδυναμία νομιμοποίησης και ακόμη πιο έντονα η αδυναμία αυτομετασχηματισμού της δικτατορίας σε μια μορφή προεδρικής εκλεκτικής δημοκρατίας⁵⁷,

όπου το κύριο δομικό της στοιχείο θα παρέμενε η αυτόνομη και κεντρική θέση του στρατιωτικού μηχανισμού⁵⁸, την επαναφέρει με ένταση στο προσκήνιο. Η εναλλακτική λύση Καραμανλή που αποτελεί προέκταση, στη βάση βέβαια της νέας πολιτικής συγκυρίας, των αυταρχικών εκσυγχρονιστικών προτάσεων της βαθείας τομής, παρουσιάζεται ως η μόνη αστική διέξοδος από τα αδιέξοδα της δικτατορίας⁵⁹. Η αποτυχία του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη και το κενό πολιτικής στρατηγικής στο οποίο αυτή οδηγήθηκε, κενό που επέτρεψε την κυπριακή τραγωδία και την ιωαννινδική περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας⁶⁰, έδωσε διέξοδο στη μόνη αστική πολιτική στρατηγική που μπορούσε μέσα στη δεδομένη πολιτική συγκυρία να εφαρμοστεί: Στην εναλλακτική πρόταση Καραμανλή, στην αυταρχική εκσυγχρονιστική πολιτική που 11 χρόνια πριν δεν έγινε δυνατόν να υλοποιηθεί.

Η εκσυγχρονιστική τομή της μεταπολίτευσης

Η εναλλακτική αυταρχική εκσυγχρονιστική πρόταση Καραμανλή έγινε αποδεκτή. Οι λόγοι, από την πλευρά της άρχουσας τάξης, είναι η αποτυχία της πολιτικής στρατηγικής που είχε προκύψει από το αποτέλεσμα του εμφύλιου και η κατανόηση της κοινωνικής συναίνεσης που υπήρχε απέναντι στην αστική νομιμότητα, συναίνεσης που εξασφάλιζε πια την πολυπόθητη «ασφάλεια του καθεστώτος», κατά μια έκφραση του Κούνδουρου⁶¹. Η κρίση του οργανικού τριγώνου ήταν ήδη από τη δεκαετία του '60 γεγονός. Το εκλογικό αποτέλεσμα του '64 δυνάμει ανέτρεπε την ιεραρχία και τη μορφή της διάρθρωσης των κέντρων εξουσίας. Η κρίση του ενσωματωμένου σ' αυτό το τρίγωνο κοινοβουλευτισμού ήταν το αποτέλεσμα-αντίδραση των αστικών συμφερόντων. Η ανικανότητα της μοναρχίας να διαχειριστεί την κρίση, αποτέλεσε το τελευταίο σκίρτημα και την αποτυχία του τριγώνου. Η στρατιωτική πρωτοβουλία διέλυσε αυτό το τρίγωνο θέτοντας ωμά τη μονοκεντρική οργάνωση της άσκησης της εξουσίας, τη μόνη δυνατή στρατηγική συνέχειας των μετεμφυλιακών δομών, που είχαν πρώτα απειληθεί δειλά από τον αστικό εκσυγχρονισμό (ενδοκρατική κρίση) και κατόπιν επικίνδυνα από τη λαϊκή απαίτηση για τήρηση της αστικής νομιμότητας (εκλογές '64). Η κρίση της στρατιωτικής δικτατορίας, η κρίση κάθε προσπάθειας έκφρασης μιας στρατηγικής συνέχειας μέσω της ανασύνθεσής της ήταν η κρίση της μετεμφυλιακής οργάνωσης των κέντρων εξουσίας μέσα στην καρδιά αυτής της δομής: το στρατιωτικό μηχανισμό. Το κενό πολιτικής στρατηγικής που προέκυψε, σήμανε το τέλος της μετεμφυλιακής περιόδου.

Η αστική τάξη ήταν αναγκασμένη να δεχτεί την αστική νομιμότητα για να εξασφαλίσει τη συνέχεια των κοινωνικών σχέσεων. Η τομή, τομή που σήμανε το τέλος μιας περιόδου, ήταν απαραίτητη για να διατηρηθεί η κοινωνική συνέχεια. Οι βάσεις αυτής της συνέχειας ήταν όμως γερές: ήταν η κοινωνική συναίνεση απέναντι στην αστική νομιμότητα, απέναντι στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η κρίση των μετεμφυλιακών δομών ανάγκασε την άρχουσα τάξη να δεχτεί αυτή την πραγματικότητα και να δεχτεί τους όρους της αστικής νομιμότητας. Η εναλλακτική λύση Καραμανλή φάνηκε μέσα σ' αυτή τη συγκεκριμένη πραγματικότητα να είναι η πιο «θωρακισμένη» αναγκαστική αποδοχή. Οι λόγοι της αποδοχής «θωρακισμένης» λύσης από τη μεριά των κυρίαρχων τάξεων, ήταν αυτή η κοινωνική συναίνεση. Η πολιτικοποίηση που απαιτούσε τη συγκρότηση αστικής νομιμότητας, αλλά και δεν ξέφυγε κοι-

νωνικά από τα πλαίσια του αστικού εκσυγχρονισμού⁶². Το συγκεκριμένο λόγο τον προπαγάνδισε υπεροπτικά η ίδια η εξουσία: η ωριμότητα του ελληνικού λαού. Ωριμότητα που ήταν συνισταμένη δύο παραγόντων: της κοινωνικής συναίνεσης και του φόβου. Φόβου μπροστά στην απειλή πολέμου και φόβου που υπήρξε το αποτέλεσμα της δικτατορίας, κυρίως της τελευταίας έξαλλης ιωαννινδικής της περιόδου.

Έτσι οι ηγεμονικές ομάδες της αστικής τάξης δέχτηκαν την επιταγή των κυρίαρχων τάξεων για πραγματοποίηση του αστικού κράτους δικαίου. Όμως αυτή η αποδοχή είναι μια διαδικασία, μια διαδικασία που κρατάει ως σήμερα. Συμβολικό αλλά και πραγματικό ορόσημό της είναι ασφαλώς η κατάργηση του Νόμου 509 και η ισχύς του συντάγματος του '75: Πραγματικότητα της τήρησης της αστικής νομιμότητας, αλλά και της αναδιοργάνωσης της αυταρχικότητάς της. Η εκσυγχρονιστική στρατηγική του '63 πραγματοποιήθηκε μέσα από την ενσωμάτωσή της στη νέα πολιτική συγκυρία, που ασφαλώς περιόρισε τον αυταρχικό της χαρακτήρα. Η κατανόηση της υπαρχής ευρείας κοινωνικής συναίνεσης αποτέλεσε ίσως το μεγαλύτερο «μάθημα» του Καραμανλή κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής αποχής του από τα πολιτικά πράγματα.

Κράτος δικαίου και θωρακισμένη εκτελεστική εξουσία

Δεν πρόκειται εδώ να αναλύσουμε το σύνταγμα του '75. Το έχουν κάνει άλλοι και ασφαλώς πιο ειδικοί στο θέμα από μένα⁶³. Εδώ θα τονίσω απλώς σχηματικά ποια ήταν τα κύρια σημεία της εναλλακτικής λύσης Καραμανλή, όπως αυτή υλοποιήθηκε στην περίοδο της διακυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας. Ποια ήταν δηλαδή τα κύρια στοιχεία και τα όρια του αστικού εκσυγχρονισμού στη μεταπολιτευτική περίοδο.

Το περιεχόμενο του αστικού εκσυγχρονισμού ήταν στο πολιτικό πεδίο η πραγματική ενίσχυση και συγκέντρωση της άσκησης της εξουσίας στην εκτελεστική (κυβέρνηση) και στο οικονομικό η προσπάθεια εξορθολογισμού της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, η ένταση της σύνδεσης της ελληνικής οικονομίας με αυτήν της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η ένταξη σ' αυτήν και η εφαρμογή κεϋνσιανής πολιτικής, ώστε η κοινωνική συναίνεση –και φυσικά η αποδοχή του κυβερνώντος κόμματος, που έφερε απόφιο το παρελθόν της Ε.Ρ.Ε.– να σταθεροποιηθεί πληρέστερα και μακροπρόθεσμα.

Η συγκέντρωση της άσκησης της εξουσίας στην κυβέρνηση είχε διττή μορφή. Από τη μία επικύρωνε τον αυταρχισμό της εναλλακτικής λύσης, από την άλλη σταθεροποίησε το τέλος της μετεμφυλιακής περιόδου εξασφαλίζοντας τη συνέχεια της αστικής εξουσίας.

Αυτή η συγκέντρωση στο επίπεδο της άρθρωσης των κέντρων εξουσίας αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση του στρατιωτικού μηχανισμού στις επιλογές της κυβέρνησης, στον περιορισμό της πολιτικής παρουσίας του κοινοβουλίου στο ρόλο διεκπεραιωτικού μηχανισμού των κυβερνητικών εντολών και στην διατήρηση της παντελούς έλλειψης εσωκομματικής δημοκρατίας.

Απέναντι στο στρατιωτικό μηχανισμό αυτό σήμαινε την τυπική και ουσιαστική καθιέρωση των πρωτείων της εκτελεστικής εξουσίας, όπως ορίζεται και από το άρθρο 45 του Συντάγματος του '75⁶⁴. Αντικείμενο αυτής της στρατηγικής δεν ήταν ο εκδημοκρατισμός του στρατού, αλλά η οργανωτική και ιδεολογική πειθαρχήσή του στις νέες αστικές επιλογές, στην προ-

σπάθεια για μια νέα οργάνωση της αστικής εξουσίας. Όμως και η μορφή αυτή ενσωμάτωσης υπήρξε μια δύσκολη διαδικασία. Οι αντιδράσεις ήταν πολλές (η απόπειρα του Φεβρουαρίου '75 είναι η πιο εμφανής μορφή αυτών των αντιδράσεων). Μόλις το 1977 ψηφίστηκε ο Νόμος που όριζε τις σχέσεις στρατού και πολιτικής εξουσίας. (Νόμος 660/'77), επαναφέροντας ουσιαστικά τη νομοθετική ρύθμιση που είχε ισχύσει πριν το 1967, κάτω από συνθήκες βέβαια μιας άλλης στρατηγικής κατάστασης, προσδιοριστικής για την πραγματική μορφή αυτών των σχέσεων.

Η συγκέντρωση των εξουσιών πέτυχε, αλλά ο εκσυγχρονισμός της οικονομικής, πολιτικής, της προσπάθειας εξορθολογισμού της οικονομίας, ώστε να οργανωθεί η κρατική παρέμβαση που απαιτούσε η ένταση και η επέκταση της καπιταλιστικής συσσώρευσης (κύριος όρος για τη δυνατότητα ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. αλλά και για την αποφυγή κινδύνων για τη σταθερότητα της κοινωνικής συναίνεσης) συνάντησε πολύ σύντομα την αντίδραση της άρχουσας τάξης⁶⁵. Οι ηγεμονικές εκείνες ομάδες, που είδαν τη χούντα σαν λύση και είχαν χειροκροτήσει το πείραμα Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη και μόνο προ της χρεωκοπίας της μέχρι τότε κυρίαρχης πολιτικής στρατηγικής είχαν δεχτεί την εκσυγχρονιστική λύση, αντέδρασαν.

Τα όρια της αστικής εκσυγχρονιστικής στρατηγικής. Τα αδιέξοδα της Νέας Δημοκρατίας

Στις 5 Μαρτίου '75 ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων με αφορμή την κρατικοποίηση της Εμπορικής Τράπεζας και της Ολυμπιακής Αεροπορίας, αλλά και λόγω της εφαρμογής μιας – έστω και περιορισμένης – κεντρικής πολιτικής, επετέθη στην κυβερνητική πολιτική και την κατηγορήσε για «σοσιαλμανία»⁶⁶. Η τάξη πειθάρχησε ωμά τους εκπροσώπους της. Ο Παπαληγούρας που επίσημα έφερε την ευθύνη της οικονομικής πολιτικής εξαφανίστηκε από την πολιτική σκηνή.

Τα όρια που έθετε ο αστισμός στην εκσυγχρονιστική πολιτική ήταν πολύ πιο στενά από ότι είχε πιστέψει ο αρχιτέκτονας της εναλλακτικής λύσης και ο Παπαληγούρας, ο κύριος τεχνokrάτης της ένταξης στην Ε.Ο.Κ.

Ο αστικός εκσυγχρονισμός επιτυγχάνει στο πεδίο της οργάνωσης του κράτους δικαίου, κάτω από την καθοριστική και πρωτεύουσα θέση της εκτελεστικής εξουσίας, αγνοεί τη μορφή λειτουργίας των κομμάτων και υποχωρεί στο οικονομικό. Τα ενδογενή δομικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας παραμένουν, όπως και η αδυναμία συγκρότησης δημοκρατικών διαδικασιών μέσα στα κόμματα.

Η ανάγκη διατήρησης των ταξικών στηριγμάτων της εξουσίας και της πελατείας του κύριου κομματικού εκπροσώπου της αστικής τάξης, όπως η υποταγή στη συγκεκριμένη επενδυτική-επιχειρηματική συμπεριφορά των Ελλήνων κεφαλαιοκρατών, σε συνδυασμό με την πλατεία αποδοχή των συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, που δεν κατέστησε επιτακτική την αλλαγή της επενδυτικής συμπεριφοράς, οδηγούν την εκσυγχρονιστική στρατηγική στην οικονομία σε στασιμότητα. Η αστική τάξη –όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά παντού όπου κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής– δέχεται με ενθουσιασμό μόνο μια μορφή κρατικής παρέμβασης: την με κάθε τρόπο πειθάρχηση των εργαζομένων και τη μεταφορά του κοινωνικού κόστους της συσσώρευσης σ' αυτούς (αυτό είναι και το πραγματικό περιεχόμενο του οικονομικού φιλελευθερισμού και του τόσο υποστηριζόμενου σήμερα νεοφιλελευθερισμού).

Κάθε άλλη μορφή, αν μπορεί, έστω και αν βρίσκεται μέσα στη λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης, την αποφεύγει. Έτσι η Ν.Δ. σταματά να είναι ο εκφραστής του αστικού εκσυγχρονισμού.

Η απομάκρυνση των ηγεμονικών αστικών συμφερόντων από την εκσυγχρονιστική αστική εναλλακτική λύση δεν έμεινε βέβαια χωρίς συνέπειες για τη Ν.Δ. Η λανθάνουσα διάσπαση-ομαδοποίηση του κόμματος είναι το άμεσο αποτέλεσμα. Ομαδοποίηση που σαφώς υπήρχε, αλλά σιγούσε προ των κυρίαρχων επιλογών, για να ενταθεί πολύ σύντομα. Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της νέας κατάστασης ήταν ότι το κόμμα και οι ηγετικοί του παράγοντες συνέχισαν να εκφράζουν πιστά τα άμεσα συμφέροντα της αστικής τάξης και ο ίδιος ο Καραμανλής, παρ' όλη την πολιτική εξουσία που συγκέντρωνε, λειτουργούσε πλέον κυρίως ως απαραίτητος παράγοντας της διατήρησης της εκλογικής δύναμης και συνοχής του κόμματος. Εξακολουθούσε να λειτουργεί ως πρωταγωνιστής των πολιτικών εξελίξεων και των επιλογών του κόμματος, αλλά τα όρια της πολιτικής του δράσης είχαν πια θεθεί. Η συρρίκνωση της Ν.Δ. στις εκλογές του '77 και μετά συμβαδίζει με την περιθωριοποίηση της εκσυγχρονιστικής στρατηγικής και την ένταση της πειθάρχησης του κόμματος στα άμεσα συμφέροντα της άρχουσας τάξης.

Η ανάληψη του υπουργείου Συντονισμού από τον Μητσοτάκη είναι ενδεικτική. Ο Καραμανλής ήταν αναγκασμένος να δεχτεί αυτήν την επιλογή που αντιτίθετο στο εκσυγχρονιστικό σχέδιο, αλλά επιβαλόταν από την τάξη που εκπροσωπούσε. Βέβαια η είσοδος του Μητσοτάκη κι άλλων τέως κεντρικών στη Ν.Δ. και στην κυβέρνηση προπαγανδίστηκε ως διεύρυνση του κόμματος προς το Κέντρο, αλλά αν ήταν έτσι, θα επρόκειτο ασφαλώς για την πιο ηλίθια πολιτική κίνηση της δεκαετίας. Αυτή η επιλογή δεν ήταν διεύρυνση. Όχι μόνο γιατί θυμίζει την πρόταση του Κωνσταντίνου προς τον Καραμανλή, τις παραμονές της 21ης Απριλίου, να ηγηθεί ενός κομματικού συνασπισμού Ε.Ρ.Ε.-αποστατών, αλλά γιατί εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις που είχαν υποστηρίξει τους αποστάτες εκφράζονταν ήδη από τη Ν.Δ., ενώ για τους παραδοσιακά κεντρικούς η κίνηση αυτή είχε τουλάχιστον αρνητικά αποτελέσματα.

Τα κυρίαρχα αστικά συμφέροντα απαιτούσαν όμως την άμεση εκπροσώπηση τους. Η κίνηση αυτή συμπληρώνεται και κορυφώνεται με την προώθηση του Μητσοτάκη στην ηγεσία της Ν.Δ. και την ουσιαστική συμφωνία του στην απομάκρυνση του Καραμανλή από την πολιτική σκηνή. Η ενίσχυση της θέσης του Μητσοτάκη (όσο αυτή παρόεμενε λειτουργική) ήταν ταυτόσημη με την ένταση της ταξικής εκπροσώπησης. Εκπροσώπησης που δεν μπορούσε να εκφραστεί ενεργά μέσω των παρωχημένων σχημάτων αναφοράς ενός Αβέρωφ, που άρμοζαν πολύ περισσότερο στη μετεμφυλιακή κατάσταση, ή ενός Ράλλη ή Μπούτου, οι οποίοι δεν υπήρξαν παρά εκφραστές-συνοδοιπόροι της εκσυγχρονιστικής τάσης, χωρίς το πολιτικό χάρισμα και την επιρροή του Καραμανλή, πιστεύοντας συγχρόνως στη λειτουργία (Ράλλης) ενός παρωχημένου και ιδεατού αστικού κοινοβουλευτισμού.

Ο Μητσοτάκης επελέγη για την ηγεσία της Ν.Δ., όχι μόνο γιατί είχε αποδείξει ότι στην πολιτική μπορεί να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα, όπως σημείωσαν πολλοί παρατηρητές της Αριστεράς,⁶⁷ ιδιότητα απαραίτητη για το μετωπικό δικομματικό εκλογικό αγώνα, αλλά γιατί υπήρξε ο πιο συνεπής πολιτικός εκφραστής των κυρίαρχων αστικών συμφερόντων και μάλιστα στην περίοδο της όξυνσης της πολιτικής κρίσης, το 1965.

Έτσι το χάσμα του ιδρυτή από την πλειοψηφία του κόμματος του διευρύνεται, χωρίς δέβαινα να επιφέρει την αποσύνδεση. Όταν τελικά επιτυγχάνεται ένας από τους κύριους στόχους του εκσυγχρονισμού, η ένταξη στην Ε.Ο.Κ., ο Καραμανλής αποσύρεται στην Προεδρία γνωρίζοντας ότι η εκλογική ήττα επέρχεται, μη θέλοντας να την επωμισθεί και πιστεύοντας ότι από την Προεδρία θα μπορούσε να επιδράσει πιο αποτελεσματικά στη διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού, στοιχείο βασικό της οποίας ήταν η εμπέδωση του δικομματισμού και η εναλλαγή των κομμάτων που απεδέχονταν τους αστικούς όρους στη διακυβέρνηση της χώρας.

Η εναλλαγή στη διακυβέρνηση. Το ΠΑΣΟΚ.

Η δημιουργία και συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ, η ταχύτατη κυριαρχία του στην πολιτική σκηνή, ήδη πολύ πριν τις βουλευτικές εκλογές του '81, και η ανάληψη της διακυβέρνησης είναι στοιχεία ενός πολιτικού φαινομένου και πολιτικού μορφώματος, που δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ. Η ανάλυση που πρέπει να γίνει είναι πολύ βαθύτερη και εκτενέστερη. Πρέπει όμως να τονίσουμε μερικά σημεία για να ολοκληρώσουμε τη συνοπτική περιγραφή μας.

Το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή σαν νέο κόμμα, συνέχεια του ΠΑΚ, αλλά και συνέχεια της κεντροαριστερής ομάδας των 40 της Ε.Κ., που είχε συγκροτηθεί κάτω από την ηγεσία του Α. Παπανδρέου. Το ΠΑΣΟΚ στην πορεία της επταετίας που το οδήγησε στην κυβέρνηση, εξέφρασε εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που είχε απωθήσει ή που δεν μπορούσε να εκφράσει η πολιτική της Ν.Δ. και που δεν μπορούσαν να ταυτιστούν ούτε με αυτήν αλλά ούτε και με το Κ.Κ.Ε.

Μέσα στο ΠΑΣΟΚ εκφράστηκαν οι φόβοι του μικροαστισμού μπροστά στην εκσυγχρονιστική αστική στρατηγική της ένταξης της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και η αντίδραση των νέων μικροαστικών στρωμάτων μπροστά στην όλο και βαθύτερη συνύφαση των αστικών συμφερόντων με τη Ν.Δ. Πρόκειται για στρώματα που η συνεπής συνέχεια της εκσυγχρονιστικής στρατηγικής μακροπρόθεσμα θα μπορούσε μέχρι ενός σημείου να αφομοιώσει ή να ξανακερδίσει, αλλά που η ένταση της συνέπειας της Ν.Δ. στην υποστήριξη μεγαλοαστικών συμφερόντων εκ των πραγμάτων περιθωριοποιούσε και απωθούσε.

Η αποσύνθεση των μετεμφύλιακών δομών και του «κράτους των εθνικοφρόνων» δημιουργήσει βαθύτατα ρήγματα στην πελατειακή σχέση που είχε συντηρήσει τη διαταξική συμμαχία στήριξης των αστικών συμφερόντων και επιλογών.⁶⁸

Ρήγματα που οδήγησαν στο φόβο του παραδοσιακού μικροαστισμού και των αγροτικών στρωμάτων μπροστά στη διαδικασία ένταξης και επέκτασης της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και τον περιορισμό των παραδοσιακών προνομίων-σχέσεων, που αποτελούσαν την υλική βάση αυτής της διαταξικής συμμαχίας.

Τα νέα μικροαστικά στρώματα, στρώματα που δημιούργησε η ένταση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, κατανόησαν ότι παρά την όλο και βαθύτερη κοινωνική τους παρουσία παρέμεναν εκτός του συνασπισμού στην εξουσία και ουραγοί των πολιτικών εξελίξεων.

Το ΠΑΣΟΚ εξέφρασε την απαίτηση αυτών των στρωμάτων για μια νέα θέση στην κοινωνία, για αναθεώρηση-αναπροσαρμογή των όρων της κοινωνικής τους συνείδησης. Η δυναμική, η πρωτόγνωρη πολιτική επιθετικότητα και ζωντάνια του ΠΑ-

ΣΟΚ ήταν αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής απαίτησης που εξέφρασε, για αλλαγή των όρων της αποδοχής των κοινωνικών σχέσεων.

Συσχετισμός κοινωνικών δυνάμεων και αντιπροσώπευση.

Ο ειδικός τρόπος έκφρασης του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων είχε ήδη αλλάξει με την κρίση της δικτατορίας και την επιβολή της εναλλακτικής αστικής λύσης. (Δεν πρόκειται ασφαλώς για τετελεσμένη κατάσταση, αλλά για μια συνεχή διαδικασία που συνεχίζεται με έξαρση και οπισθοδρομήσεις). Η αλλαγή που επιζητείτο τώρα αφορούσε τον ίδιο το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων. Όχι για να ανατρέψει το συνασπισμό στην εξουσία και τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, αλλά για να διαπραγματευτεί νέους όρους αναπαραγωγής αυτού του συσχετισμού.

Όρους κάτω από τους οποίους τα νέα μικροαστικά στρώματα θα είναι σε θέση να παίξουν ένα νέο πολιτικό αλλά και κοινωνικό ρόλο, ή τουλάχιστον να επηρεάσουν την αναδιανομή των πόρων. Η στρατηγική της κοινοβουλευτικής αυτοδυναμίας του κόμματος, μέσω του οποίου εκφράζεται κυρίαρχα η τάση αυτή, είναι λογική συνέπεια αυτού του στόχου.

Η αλληπρόσφαλη εικόνα, για την οποία τόσες φορές κατηγορήθηκε το ΠΑΣΟΚ, δεν είναι παρά η άμεση έκφραση της πολλαπλότητας των κοινωνικών συμφερόντων που αντιπροσωπεύει. (Από το φόβο προς τις επιπτώσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης μέχρι την απαίτηση για μια νέα κοινωνική θέση). Γεγονός που εκ των πραγμάτων συγκροτεί και διατηρεί την αρχηγική μορφή και δομή του, όπως και τη συγκρότηση μιας ομάδας κορυφής, που ως συνεκτικός φορέας - πρωτοπορία των πολλαπλών συμφερόντων, προσπαθεί να τα εκφράσει φιλτράροντάς τα επιλεκτικά και εναρμονίζοντάς τα προς τα αστικά πλαίσια, εξασφαλίζοντας τη διαμόρφωση του διαχειριστικού λόγου που μετονομάζει, μέσω μιας σειράς αριστερών και κεντρώων ιδεολογημάτων, αυτήν την εναρμόνιση, ώστε να μην παρουσιάζεται ως τέτοια.

Η αφομοίωση μιας σειράς θέσεων της Αριστεράς από το ιδεολογικό λεξιλόγιο του ΠΑΣΟΚ σχετικά με το ΝΑΤΟ, την Ε.Ο.Κ., το ρόλο της αμερικανικής παρουσίας και επιρροής, των αμερικανικών βάσεων κ.λ.π. δεν αποτέλεσε ουσιαστικό αντικείμενο της πολιτικής στρατηγικής, αλλά τους κύριους όρους του κώδικα επικοινωνίας μεταξύ ηγεσίας-μελών και κόμματος-ψηφοφόρων. (Στη δεύτερη περίπτωση η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης, της αύξησης των εισοδημάτων, της αύξησης του έμμεσου μισθού, της πλατύτερης αναδιανομής κ.λ.π. είχε αρχικά μεγαλύτερη βαρύτητα). Ενώ κώδικα επικοινωνίας που μετέφραζε στο πολιτικό επίπεδο την απαίτηση για διαπραγμάτευση νέων όρων ενσωμάτωσης των μεσαίων στρωμάτων στο συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων. Αυτό είναι και το ουσιαστικό περιεχόμενο της αντιδεξιότητας της.

Η διαχειριστική στρατηγική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, από τον Οκτώβριο του 1981, ήταν πια η μόνη που θα μπορούσε να πραγματοποιήσει, μέσα από την επιβολή νέων κοινωνικών όρων, τον αστικό εκσυγχρονισμό, ύστερα μάλιστα από την απομάκρυνση της Ν.Δ. από αυτόν. Τα όρια αυτής της στρατηγικής είναι και τα όρια που προκύπτουν από τις αντιφάσεις που δημιουργεί ο εκσυγχρονισμός στα επιμέρους συμφέροντα, που μέσα από την κοινωνική του προοπτική έρχονται σε αντίθεση

προς τις υλικές μορφές που παίρνει η πραγματοποίησή του και αποτελούν τροχοπέδη των εκσυγχρονιστικών τάσεων. Συγχρόως όμως πρόκειται και για όρια που θέτει η ίδια η εναρμόνιση στη δυνατότητα διαπραγμάτευσης νέων όρων ενσωμάτωσης.

Συγκέντρωση των εξουσιών και εκσυγχρονισμός

Η αναίρεση της υποστήριξης της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ προς τον Καραμανλή, αναίρεση ξαφνική και απρόδλεπτη, όχι μόνο από τη Δεξιά αλλά και από την Αριστερά, έγινε επιτακτική λόγω των προβλημάτων που δημιουργούσε η διαχείριση της διαπραγμάτευσης της μορφής ενσωμάτωσης των κοινωνικών στρωμάτων, που εκφράστηκαν από το ΠΑΣΟΚ, στο συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων. Προβλήματα άμεσα εκλογικά αλλά και μακροπρόθεσμα. Η αποδοχή της Προεδρίας Καραμανλή έγινε κατανοητό ότι αποτελούσε ιδιαίτερο κίνδυνο για το ΠΑΣΟΚ και τον ηγεμονικό του ρόλο στην αντιπροσώπευση μικροαστικών αλλά και εργατικών στρωμάτων, γιατί, χωρίς να ανατρέπει τους όρους της διαπραγμάτευσης, καθιστούσε εμφανέστερη τη συνέχεια των κοινωνικών σχέσεων και την εναρμόνιση των διαπραγματευτικών όρων προς τα αστικά πλαίσια. Η επιθετική πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ, χωρίς να έχει επίδραση στους κοινωνικούς συσχετισμούς, φόρτισε το συμβολικό επίπεδο της πολιτικής κομματικής αντιπαράθεσης (πράγμα που κυρίως εμπίπτει στον επικοινωνιακό κώδικα που αναφερθήκαμε παραπάνω) ανατρέποντας τα αδιέξοδα στα οποία οδηγείτο το κόμμα και η δυνατότητα έκφρασης των κοινωνικών δυνάμεων που αντιπροσωπεύει. Η πρωτοβουλία αυτή συμπληρώθηκε με την αναθεώρηση άρθρων του Συντάγματος του '75 που αφορούσαν τις προεδρικές υπερεξουσίες,⁶⁹ μεταφέροντας και στο θεσμικό επίπεδο μια κατάσταση που είχε πραγματικά ισχύσει ήδη από το 1974: τη συγκέντρωση της άσκησης της εξουσίας στην κυβέρνηση και ειδικότερα στο πρόσωπο του πρωθυπουργού.

Οι προεδρικές υπερεξουσίες, που αποτελούσαν διαχειριστικές λειτουργίες κρίσης και μόνο σε περίπτωση κρίσης θα μπορούσαν να γίνουν ενεργές, ήταν ήδη, μέσα από την πραγματικότητα της άσκησης της εξουσίας, δυνάμει υπερεξουσίες. Το κέντρο της διαχείρισης της εξουσίας ήταν και παρέμεινε, και θεσμικά τεκμηριωμένα, ο πρωθυπουργός. Κατάσταση που σταθεροποιείται και ενισχύεται από τις ήδη προϋπάρχουσες διεργασίες, όπως η κατάργηση του σταυρού προτίμησης, ο έλεγχος της κοινοβουλευτικής αντιπροσωπίας από την ηγεσία του κόμματος, η εκλογική λίστα που συγκροτείται από τον αρχηγό του κόμματος κ.λ.π. Στοιχεία που παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες τακτικής, αλλά όχι ιδιαιτερότητα τάσης, γιατί ο περιορισμός των εξουσιών του νομοθετικού και η ενίσχυση των εξουσιών του εκτελεστικού είναι γενική κυρίαρχη τάση και κυρίαρχη πραγματικότητα του μεταπολεμικού αστικού πολιτικού συστήματος.⁷⁰

Οι νέοι όροι ενσωμάτωσης παραδοσιακών και νέων μικροαστικών και εργατικών στρωμάτων, που εκφράζει το ΠΑΣΟΚ, σταθεροποιούν την άνιση ισορροπία των κοινωνικών σχέσεων, εφόσον επιτυγχάνουν και στο βαθμό που επιτυγχάνουν. Η αποδοχή του δικομματισμού που περιθωριοποιεί την Αριστερά, σταθεροποιεί τα αστικά πλαίσια των πολιτικών επιλογών και μεταθέτει την αντιπαράθεση από το κοινωνικό στο κομματικό-πολιτικό επίπεδο. Η αντιπαράθεση του ΠΑΣΟΚ προς τα δεξιά είναι πολιτική-κομματική, διαχειριστική αντιπαράθεση,

ενώ προς τα αριστερά είναι κοινωνική.

Αυτή η νέα κατάσταση αποτελεί μια νέα μορφή περιθωριοποίησης των αριστερών θέσεων, περιθωριοποίησης των στρατηγικών κοινωνικής χειραφέτησης και διαδικασιών κοινωνικού μετασχηματισμού, στο βαθμό που αυτές οι τάσεις είναι κοινωνικά διαμορφωμένες και η Αριστερά είναι σε θέση να τις εκφράσει. Η περιθωριοποίηση επιτυγχάνεται όχι τόσο με το γνωστό ωμό καταναγκαστικό τρόπο που είχε χρησιμοποιήσει η άρχουσα τάξη και οι διαταξικές συμμαχίες στήριξης της εξουσίας της, αλλά μέσω της αφομοίωσης ιδεολογημάτων της Αριστεράς (ανεξαρτησία, αυτοδύναμη ανάπτυξη, αξιοκρατία κ.λ.π.) που ήδη είχαν χάσει το κοινωνικό-αναλυτικό περιεχόμενο τους, τη σύνθεσή τους με παραδοσιακές κεντρικές θέσεις (αντιδεξιά, αντικαραμανλισμός, αναφορές στην κρίση του '65 κ.λ.π.) και της μετάθεσης των δύο αυτών ιδεολογικών συντεταγμένων σε έναν εξουσιαστικό, κυρίαρχο λόγο που βασίζεται στη συρρίκνωση της πραγματικότητας στην καταλυτική αντιναλυτική απολυτοποίηση της αρχής της πλειοψηφίας.

Τέλος, η κοινωνική ρευστότητα της κοινωνικής δάσης του ΠΑΣΟΚ, αποτελεί το μεγαλύτερο πρόβλημά του. Κατάσταση που αναπαράγει συνεχώς τη λειτουργική ανάγκη της διατήρησης με κάθε μέσο της αρχηγικής, αυταρχικής δομής του και του χαρακτηριστικού χαρακτήρα του ηγέτη του.

Το σύγχρονο συνταγματικό κομματικό κράτος. Θεμελιώδης κοινωνική συναίνεση και αδιέξοδα.

Μετά το όντως ιδιόρρυθμο διάλειμμα της λειτουργίας της κυβέρνησης για ένα τετράμηνο και πλέον, μετά τις εκλογές του Ιουνίου 1985 (προφανώς για να αποφευχθεί η πλήρης έκφραση της αντίφασης μεταξύ προεκλογικών εξαγγελιών και πραγματικής κυβερνητικής πρακτικής, κυρίως στον οικονομικό τομέα), κατά τις οποίες αποδείχτηκε πλήρως η εκλογική χρησιμότητα της έκπληξης της 9^{ης} Μαρτίου, τα προβλήματα παρουσιάστηκαν πολύ πιο έντονα στο προσκήνιο. Η κρίση του οικονομικού μοντέλου, το οποίο είχε κυριαρχήσει στις μεταπολεμικές δεκαετίες είχε παρουσιαστεί ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '70 με όλες τις επιπτώσεις της⁷² και δεν μπορούσε να καλυφθεί πια κάτω από πολιτικά τεχνάσματα ή συνεχή δανειοδότηση χωρίς εμφανείς επιπτώσεις για το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Δεν πρόκειται να αναφερθώ στην οικονομική πλευρά της κρίσης, γιατί δεν είναι το αντικείμενο αυτής της μελέτης. Μπορεί εδώ να πει κανείς απλά ότι κάτω από τις διάφορες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης συνυπάρχουν τα αδιέξοδα μιας οικονομίας που είχε ειδικευτεί, όσον αφορά στον τομέα της βιομηχανίας, σε βιομηχανική παραγωγή περιορισμένης ανταγωνιστικότητας (τοπιμένα, κατασκευές), έτσι ώστε σύντομα, μετά τουλάχιστον την ακμή της δεκαετίας του '60, να χάσει κάθε διεθνή ανταγωνιστικότητα, και η οποία, όσον αφορά το σύνολο της υλικής αναπαραγωγής, βάσιζε το βιοτικό επίπεδο και τη συναλλαγματική της ικανότητα στους άδηλους πόρους. Ο έκδηλος περιορισμός της εισροής τους έχει ως αποτέλεσμα την κρίση του ισοζυγίου πληρωμών, τη συνεχή ένταση του πληθωρισμού, τη δημοσιονομική κρίση και την αύξηση της εξάρτησης από ξένους πιστοδοτικούς οργανισμούς (ΔΝΤ, ΕΟΚ, ιδιωτικές τράπεζες). Ασφαλώς η αντίδραση των «καλύτερων μυαλών της χώρας» είναι γνωστή και παλιά, ίσως όσο και οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, τουλάχιστον από την εποχή της μετάβασης από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή της ερ-

γασίας στο κεφάλαιο: ο περιορισμός του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, ώστε —όπως υποστηρίζεται— να αυξηθεί η διεθνής ανταγωνιστικότητα της παραγωγής και να περιοριστούν τα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου. Όμως με τη συρρίκνωση των μισθών περιορίζεται η εσωτερική αγορά και με την υποτίμηση επιτυγχάνεται απλώς η διόγκωση του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας (όπως και ο εξανεμισμός των καταθέσεων) και ακριβαίνουν τα εισαγόμενα κεφαλαιουχικά αγαθά, που θα αποτελούσαν προϋπόθεση για τη συγκρότηση ανταγωνιστικής βιομηχανίας. Έτσι το πρόβλημα παραμένει: έλλειψη άδηλων πόρων, μη ανταγωνιστική και φθίνουσα βιομηχανία και διεύρυνση της παραοικονομίας.

Δεν είναι βέβαια εδώ ο χώρος για να σχολιάσουμε το γεγονός ότι οι συνταγές των «καλύτερων μυαλών» δεν οδηγούν παρά στην αύξηση των κερδών χωρίς νέες επενδύσεις και κυρίως στην προσαρμογή της οικονομίας στις επιταγές των δανειοδοτών, ώστε να αυξηθεί η δανειοληπτική ικανότητα της χώρας ή, τουλάχιστον, να μην καταρρακωθεί, ώστε να αποφευχθούν ουσιαστικές κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές επιλογές.

Το πρόβλημα, κατά τη γνώμη μου, δε δρίσκεται (μόνο) στα αδιέξοδα των οικονομικών επιλογών, αλλά στο πολύ ουσιαστικότερο και βαθύτερο κοινωνικό και πολιτικό τους υπόβαθρο. Αφορά τα αδιέξοδα μιας αρχικά ιδιαίτερα επιτυχούς πολιτικής στρατηγικής όσο και μια προβληματική, που αφορά όλες τις σημερινές αστικές δημοκρατίες και δηλώνει όλο και πιο έντονα την παρουσία της στην Ελλάδα. Η επιτυχημένη αυτή πολιτική στρατηγική ήταν αποτέλεσμα της κατανόησης από την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ των νέων όρων λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, τουλάχιστον μετά τη σταθεροποίηση της μεταπολίτευσης και την ισχύ του Συντάγματος του 75. Πολιτική, που ήδη με τη δημιουργία του ΠΑΚ είχε μπει στα σκαριά. Η κατανόηση αυτή αφορούσε τις νέες συνθήκες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, τη λειτουργία δηλαδή του πολιτικού συστήματος και της δημοκρατικής νομιμοποίησης μέσω μαζικών πολυσυλλεκτικών κομμάτων και όχι μέσω μιας ιδεατής λειτουργίας του κοινοβουλίου. Έτσι, ενώ η καραμανλική Ν.Δ. προσπαθούσε να συγκροτήσει και να σταθεροποιήσει το κράτος της μεταπολίτευσης με όλα τα χαρακτηριστικά που έχουμε ήδη αναφέρει, η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ μπόρεσε ως αντιπολίτευση να οργανώσει το κόμμα και τους μηχανισμούς εκείνους που θα του επέτρεπε και του επέτρεψε να αναλάβει τη διακυβέρνηση, παραμερίζοντας ένα κόμμα που ουσιαστικά δεν ήταν παρά ένας υποτυπώδης διαμεσολαβητής μεταξύ κράτους και πολιτών, με στόχο και ουσιαστικό αντικείμενο την οργάνωση αυτού του κράτους. Μόνο μετά το '81 στην αντιπολίτευση αντελήφθη η ηγεσία της Ν.Δ. αυτήν τη πραγματικότητα και προσπάθησε να αντιγράψει την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ.

Όμως μετά το 81 τα πράγματα βαθμηδόν άλλαξαν και άλλαξαν γιατί η αδυναμία αναπαραγωγικότητας⁷³ ανάγκασε το ΠΑΣΟΚ να προχωρήσει στην ίδια ταύτιση, που είχε αποδείξει μοιραία για την Ν.Δ. Η ίδια η αφομοίωση των ηγετικών αλλά και των κατώτερων στελεχών από το κράτος δεν είναι μόνο λειτουργική ανάγκη για την πραγματοποίηση της οποιασδήποτε στρατηγικής του κόμματος, αλλά και αποτέλεσμα της ανάγκης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων που εκφράζει αυτό το κράτος και συγχρόνως εξασφαλίζει μέσω της παρέμβασής του. Το αποτέλεσμα είναι η ταύτιση της ηγεσίας με το κράτος και την λογική του —λογική της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων— και η περιθωριοποίηση του κόμματος στο ρόλο ενός

απλού εκλογικού μηχανισμού. Τάση, που η πολλαπλότητα των αντιθετικών συμφερόντων που εκφράζονται μέσω του ΠΑΣΟΚ ασφαλώς ενέτεινε. Το κόμμα μετατρέπεται σε έναν ιδιαίτερο κρατικό μηχανισμό αναπαραγωγής της συναίνεσης και της εξουσίας,⁷⁴ εντείνοντας τον αυταρχικό χαρακτήρα της οργάνωσής του (αποσοπή χωρίς κοιματικές διαδικασίες ακόμη και ηγετικών στελεχών) και εξαφανίζοντας κάθε στοιχείο εσωκομματικής δημοκρατίας (στη βαρύτητα αυτού του γεγονότος δρίσκεται ίσως και η ελληνική ιδιαιτερότητα του φαινομένου). Αποτέλεσμα είναι η συγκέντρωση όλων των εξουσιών και οργανωτικών επιλογών στον Πρόεδρο του κόμματος, μοναδική πηγή νομιμοποίησης των στελεχών. Η επανάληψη αυταρχικών πολιτικών πρακτικών (έλεγχος της ΓΣΕΕ μέσω δικαστικών αποφάσεων και ειδικά οργανωμένων συνεδρίων κ.λ.π.) που αποτελούσαν μέχρι τώρα συστατικό στοιχείο της πολιτικής δεξιών κυβερνήσεων και κομμάτων δεν είναι παρά συνέπεια της κομματικής αυτής πορείας και των κυβερνητικών επιλογών, που επιβάλλει η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Η πίεση προς τους διανοούμενους και την Αριστερά, που πιθανώς διαδίδουν αυτήν την κατάσταση και την αδυναμία διεξόδων, είναι λογική έκφραση των απαιτούμενων πειθαρχικών πρακτικών (σαλόνια, διανοούμενοι πίσω από την τρομοκρατία κ.λ.π.).

Έτσι ο εκσυγχρονισμός του πολιτικού συστήματος —με τη λειτουργική του έννοια— προχωρεί, αλλά οδηγείται συγχρόνως σε εκείνα τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει και εκεί που ήδη αποτελεί πολιτική πραγματικότητα (στις δυτικές αστικές δημοκρατίες): στην ενδημική κρίση της αναπαραγωγικότητας των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Πρόκειται για μια κατάσταση που αναπαράγει κρίσεις, αλλά δεν οδηγεί σε δυνατότητες και διεξόδους κοινωνικού μετασχηματισμού, γιατί ή δεν υπάρχουν ή είναι πολύ περιθωριακά τα κοινωνικά εκείνα υποκείμενα που θα εκφράσουν μια διέξοδο. Συνέπεια είναι μια συνεχής άλυτη κρίση, που βασίζεται στην χρεωκοπία των μεταρρυθμιστικών δυνατοτήτων και την απουσία στρατηγικών κοινωνικού μετασχηματισμού, λόγω απουσίας κοινωνικών υποκειμένων —φορέων. Η κοινωνική ενσωμάτωση και η θεμελιώδης κοινωνική συναίνεση έχει προφανώς πετύχει, όπως δείχνει η πορεία της μεταπολιτευτικής περιόδου, και παρ' όλες τις αντιφάσεις και αντιθέσεις διατηρείται σταθερή αναπαράγοντας συνεχώς αδιέξοδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δες : Δημήτρης Χαράλαμης : Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα 1985.
 2. στο ίδιο σελ. 303-329
 3. στο ίδιο σελ. 9-20
 4. Δες και: Rossana Rossanda: Über die Dialektik von Kontinuität und Bruch, Frankfurt 1975.
 5. Δες πάνω σ' αυτό το θέμα : Γ. Θ. Μαυρογορδάτος : Οι Εκλογές και το Δημοψήφισμα του 1946 : Προοίμιο του Εμφυλίου πολέμου, στο : Η Ελλάδα στη Δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε Κρίση, σελ. 307-340, Αθήνα 1984.
 6. Πάνω σ' αυτή την προβληματική δεσ κυρίως : Κωνσταντίνος Τσουκαλάς : Σκέψεις γύρω από τον Κοινωνικό Ρόλο της Δημόσιας Διοίκησης στην Ελλάδα, στο : Βεργόπουλος, Μουζέλης, Τσουκαλάς, Χαράλαμης, Irwin, Masini, Salama, Sidicaro, Rouquié: Το κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό, Αθήνα 1985.
- Κώστας Βεργόπουλος : Η Συγκρότηση της Νέας Αστικής Τάξης 1944-1952, στο : Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, σελ. 529-560

- Δημήτρης Χαράλαμης: Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα, σελ. 47-103.
Για μια γενικότερη ανάλυση αυτής της προβληματικής σε σχέση με τη δημιουργία και αναπαραγωγή του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς: Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα, Αθήνα 1981.
7. Δες κυρίως: Νίκος Αλιβιζάτος: Οι πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση. 1922-1974. Όψεις της ελληνικής Εμπειρίας, σελ. 139-272 και 447-600, Αθήνα 1983
 8. Δες κυρίως: Γεώργιος Καραγιάννης: 1940-1952. Το Δράμα της Ελλάδος. Έπη και Αθλιότητες, Αθήνα χ.χ. και Δημήτρης Χαράλαμης: Στρατός και Πολιτική Εξουσία, σελ. 32 κ.ε.
 9. Δημήτρης Χαράλαμης, στο ίδιο σελ. 39 κ.ε.
 10. Δες: Δημήτρης Χαράλαμης, στο ίδιο σελ. 32-74 και Δημήτρης Χαράλαμης: Η Θέση του Στρατού στη Δομή της Κρατικής Εξουσίας στην Ελλάδα μετά το Β. Παγκόσμιο Πόλεμο, στο: «Θέσεις», Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1983, σελ. 103-114.
 11. Αυτή η αντίληψη της εξωτερικότητας της σχέσης κράτος-κοινωνία είναι κυρίαρχη και στη λεγόμενη μαρξιστική-λενιστική θεώρηση (δογματικός μαρξισμός) του κράτους και του πολιτικού φαινομένου, αλλά και στη γενική θεωρία των συστημάτων, στο λειτουργισμό και στην κυβερνητική. Χωρίς να εμφανίζεται απερίφραστα ή ακόμη και να γίνεται πραγματικά αντιληπτή από πολλούς θεωρητικούς η έννοια της εξωτερικότητας και της αντικειμενικοποιημένης στατικής διάστασης, όπως και μιας απλοποιημένης εγγελιστικής διάστασης του κρατικού φαινομένου που εμπεριέχει, αυτή η θέση αποτελεί έναν κοινό παρονομαστή μεταξύ του οικονομισμού στο μαρξισμό (που βασίζεται στη γνωστή σχέση: βάση-επικοδόμημα και την αντίθεση: παραγωγικών δυνάμεων-παραγωγικών σχέσεων) και των θεωριών των ελίτ και των ομάδων πίεσης. Η σχέση κοινωνία-κράτος είναι εξωτερική και για την αντίληψη της δικτατορίας της αστικής τάξης που θα αντικατασταθεί - δια της εφόδου με τη συνέργεια των παραγωγικών δυνάμεων, φορέα της ιστορικής τελεολογικής νομοτέλειας - από την δικτατορία του προλεταριάτου και για την αντίληψη του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, αλλά και για τη θεωρία των εισροών-εκροών του πολιτικού συστήματος του Easton ή την τεχνοδομή των Galbraith, Faure κ.λ.π.
 12. Νίκος Πουλαντζάς: Το κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός, Αθήνα 1982, σελ. 184.
 13. Δες: Κώστας Βεργόπουλος: Το κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό, στο: Βεργόπουλος, Μουζέλης, Τσουκαλάς, Χαράλαμης, Irwin κ.α.: Το κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό Αθήνα 1985.
 14. Δες: Δημήτρης Χαράλαμης: Οι θεωρίες για το Κράτος του Περιφερειακού Κοινωνικού Σχηματισμού. Ένας κάποιος αντίλογος, στο: Βεργόπουλος, Μουζέλης, Τσουκαλάς, Χαράλαμης, Irwin κ.α.: Το κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό, Αθήνα 1985.
 15. Δες και: Δημήτρης Χαράλαμης: Αφανής εγγελισμός και θεωρίες, στο «Θέσεις», τεύχος 10, Ιανουάριος-Μάρτιος 1985, σελ. 105-114.
 16. Συνέντευξη με τον Bob Jessop, στα: «Σύγχρονα Θέματα», τεύχος 17, Ιούνιος 1983, σελ. 38.
Αναλυτικότερα δες: Bob Jessop: The capitalist State, Oxford 1983.
 17. Dew: Δημήτρης Χαράλαμης: Αφανής εγγελισμός και θεωρίες, στο «Θέσεις», τεύχος 10, Ιανουάριος-Μάρτιος 1985, σελ. 113-114.
 18. Δες: Huster, Kraiker, Scherer, Schlotmann, Welteke, Determinanten der westdeutschen Restauration, Frankfurt 1972, Lenk, Klönne, Rosebaum, Stuby: Der burgerliche Staat der Gegenwart. Formen burgerlicher Herrschaft II. Hamburg 1972, όπως και Δημήτρης Χαράλαμης: Η Σταθερότητα του Καθεστώτος. Η σοσιαλδημοκρατία στη μεταφασιστική Γερμανία, στο: Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τεύχος 4, Ιούλιος-Οκτώβριος 1982, σελ. 105-126, για τη θεωρητική σάλληψη και πολιτική πρακτική των αυταρχικοσυντηρητικών συμβολαίων, κυρίως σελ. 115-119.
 19. Δες: Νίκος Αλιβιζάτος: Οι Πολιτικοί θεσμοί σε Κρίση..., σελ. 139-170.
 20. Δημήτρης Χαράλαμης: Στρατός και Πολιτική Εξουσία... σελ. 72 κ.ε., όπως και υποσημείωση 6.
 21. Δες και Κώστας Βεργόπουλος: Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης, στο: Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950... σελ. 529 κ.ε., Κ. Τσουκαλάς: Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα, στο: Το κράτος στον περιφερειακό κοινωνικό σχηματισμό, Δ. Χαράλαμης: Στρατός και πολιτική εξουσία..., σελ. 47 κ.ε.
 22. Δες κυρίως: Ρ.Σ. Κούνδουρος: Η ασφάλεια του καθεστώτος, Αθήνα 1978 και Ν. Αλιβιζάτος: Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση..., σελ. 37 κ.ε., σελ. 339 κ.ε.
 23. Δες κυρίως: George Th. Mavrogordatos: Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936, Berkeley - Los Angeles - London 1983, Γ. Μανρογορδάτος: Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, Γ. Δαφνής: Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, τόμοι Α', Β', Αθήνα 1974, Θ. Βερέμης: Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. 1916-1936, Αθήνα 1977 κ.α.
 24. Δες: Δημήτρης Χαράλαμης: Στρατός και πολιτική εξουσία..., σελ. 32 κ.ε.
 25. Για τη μορφή των ενδοαστικών συγκρούσεων και την ανάλυση του χαρακτήρα τους δες κυρίως: G. Mavrogordatos, Stillborn Republic... και γενικά τα έργα που αναφέρονται στην υποσημ. 23.
 26. Για την κοινωνική προέλευση των αξιωματικών και κυρίως των ηγετικών προσωπικοτήτων στο στράτευμα κατά την προπολεμική περίοδο πρβλ. κυρίως: Θ. Βερέμης: Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. Κυρίως το τελευταίο μέρος, όπου παρατίθεται μια σειρά από βιογραφίες αυτών των προσώπων. Ο Βερέμης αναλύει, ότι ήδη με τους βαλκανικούς πολέμους έχουμε την πρώτη κοινωνική διαφοροποίηση του σώματος των αξιωματικών. Με τον εμφύλιο η διαφοροποίηση αυτή γίνεται καθοριστική.
 27. Δ. Χαράλαμης: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 32 κ.ε. και του ίδιου: Η θέση του στρατού στη δομή της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στο «Θέσεις» τεύχος 4, σελ. 103 κ.ε.
 28. Δες και Κ. Τσουκαλάς: Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας διοίκησης... στο: Το κράτος του περιφερειακού καπιταλισμού, Δημήτρης Χαράλαμης: Στρατός και πολιτική εξουσία..., σελ. 47 κ.ε.
 29. Δες κυρίως: Κ. Τσουκαλάς: Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα.
 30. Σύμφωνα με τον Νίκο Πουλαντζά το διακριτικό χαρακτηριστικό των «κοινωνικών κατηγοριών βρίσκεται στην ειδική και υπερπροσδιοριστική σχέση τους προς δομές εκτός από τις οικονομικές...». Με αυτόν τον τρόπο προσδιορίζεται η κοινωνική θέση της κρατικής γραφειοκρατίας, των οργανικών διανοουμένων και όπως νομίζω, του σώματος των αξιωματικών, που αποτελούν άλλωστε μια ειδική ομάδα της κρατικής γραφειοκρατίας. Δες και: Ν. Πουλαντζάς: Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις. Τόμος Α' Αθήνα 1980, σελ. 114-177 κ.ε.
 31. Κυρίως οι: Νίκος Μουζέλης: Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης, Αθήνα 1978, σελ. 268 κ.ε., Νικόλαος Σταύρου: Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις. Ο πολιτικός ρόλος των ελλήνων στρατιωτικών, Αθήνα 1976, αλλά και ακόμη και ο Jean Meynaud: Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Αθήνα 1974 κ.α.
 32. Νικόλαος Σταύρου: Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις...
 33. «Με τον όρο εξουσία, αναφερόμενο στις κοινωνικές τάξεις, πρέπει να εννοούμε την ικανότητα μιας ή μερικών τάξεων να πραγματοποιούν τα ειδικά τους συμφέροντα. Η εξουσία αναφερόμενη στις κοινωνικές τάξεις είναι μια έννοια που δηλώνει το πεδίο του αγώνα τους, το πεδίο συσχετισμού των δυνάμεων και των σχέσεων της μιας τάξης με την άλλη: τα ταξικά συμφέροντα δείχνουν τον ορίζοντα της δράσης της κάθε τάξης σε σχέση με τις άλλες. Η ικανό-

- τητα μιας τάξης να πραγματώνει τα συμφέροντά της βρίσκεται σε αντίθεση με την ικανότητα (και τα συμφέροντα) άλλων τάξεων: το πεδίο της εξουσίας είναι επομένως αυστηρά σχεσιακό». *Νίκος Πουλαντζάς*: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Αθήνα 1982, σελ. 210.
34. Για την έννοια της ταξικής συμμαχίας δες: *Νίκος Πουλαντζάς*: Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τόμος Β', Αθήνα 1980, σελ. 70-104, και *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 72 κ.ε., σελ. 132 κ.ε. και σελ. 143 κ.ε.
35. Ο γιος Χρυσικόπουλος, γόνος μεγαλοαστικής οικογένειας της Αθήνας (υφάσματα, εμπόριο) προσπάθησε κατά τη διάρκεια της τρίτης φάσης του εμφυλίου να αποφύγει τη στράτευση και συνελήφθη αναπάντεχα, για να τουφεκισθεί ύστερα από συνοπτική διαδικασία. Το γεγονός αποτέλεσε πραγματικό σοκ και τραύμα για την άρχουσα τάξη και ήταν κύριο θέμα στον τύπο για μεγάλο χρονικό διάστημα.
36. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και Πολιτική Εξουσία... σελ. 222 κ.ε.
37. *Δημήτρης Χαράλαμης*: στο ίδιο σελ. 40 κ.ε. και *Δημήτρης Χαράλαμης*: Η θέση του στρατού στη δομή της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στο «Θέσεις», τεύχος 4, σελ. 104-114.
38. Δες κυρίως: *Νίκος Αλιβιζάτος*: Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση... σελ. 203-272 και σελ. 447-600.
39. Πρόκειται για το περίφημο: «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος», που πλήρωσε πανάκριβα το σύνολο της Αριστεράς. Πρόκειται για τη δεύτερη τραγική αποχή (η πρώτη ήταν στις εκλογές του 1946), που εκτός των άλλων έδωσε τη δυνατότητα, μέσω της σύγκρισης των εκλογικών καταλόγων και αυτών που προσήλθαν στις κάλπες, για ένα άνευ προηγουμένων «φακέλωμα» των αριστερών.
40. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 44 κ.ε.
41. Δες πάνω σ' αυτό το θέμα: *Γιώργος Αναστασιάδης*: Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 116 κ.ε., *Σπύρος Λιναρδάτος*: Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμος Β', Αθήνα 1978, σελ. 348 κ.ε. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 112 κ.ε.
42. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 43 κ.ε. και *Νίκος Αλιβιζάτος*: Οι πολιτικοί θεσμοί... σελ. 239 κ.ε. και κυρίως σελ. 260-272.
43. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Η θέση του στρατού... στο «Θέσεις», τεύχος 4, σελ. 114 κ.ε.
44. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 126-138, *Νίκος Αλιβιζάτος*: Οι πολιτικοί θεσμοί... σελ. 230-238.
45. Δες κυρίως: *Γ. Δερτιλής*: Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, *Γ. Τσουκαλάς*: Γύρω από τα προβλήματα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, *Ν. Μουζέλης*: Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας, στο: Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα (εισαγωγή - επιμέλεια Γ. Κοντογώργης), Αθήνα 1977, σελ. 39-150.
46. Δες και *Γ. Μανρογορδάτος*: Οι διαστάσεις του «κομματικού» φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο, *Α. Ρήγος*: Πολιτικές εκφράσεις στην Β' Ελληνική Δημοκρατία, στο: Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, σελ. 151-216. Για μια εμπειριστικώς συστηματική ανάλυση του φαινομένου δες: *Γ. Μανρογορδάτος*: Stillborn Republic, σελ. 5 κ.ε.
47. Αυτή η πελατειακή αντιμετώπιση των πολιτών γίνεται εμφανέστερη στις προσλήψεις από το Δημόσιο, δες και *Κ. Τσουκαλάς*: Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημοσίας διοίκησης στην Ελλάδα, στο Βεργόπουλος, Μουζέλης, Τσουκαλάς, Χαράλαμης κ.α.: Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό, Αθήνα 1985.
48. Πάνω σ' αυτήν την προβληματική, κυρίως: *Νίκος Πουλαντζάς*: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Αθήνα 1982, σελ. 312-346.
49. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 222 κ.ε.
50. *Δημήτρης Χαράλαμης* στο ίδιο, σελ. 126 κ.ε. και *Νίκος Αλιβιζάτος*: Οι πολιτικοί θεσμοί... σελ. 545 κ.ε.
51. *Ν. Αλιβιζάτος* στο ίδιο, σελ. 546 κ.ε.
52. *Ν. Αλιβιζάτος* στο ίδιο, σελ. 547. Η αναφορά του Αλιβιζάτου στο πρόβλημα της αναποτελεσματικότητας της διοίκησης, δεδομένου ότι η αποτελεσματικότητα αυτή αφορά την αποτελεσματική λειτουργία και αναπαραγωγή των εξουσιαστικών σχέσεων, βρίσκεται ασφαλώς στο ίδιο πλαίσιο επιχειρηματολογίας που υποστηρίζω εδώ.
53. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 108 κ.ε.
54. Δες και *Φ. Βεγλερής*: Κόμματα και πολιτικές αποφάσεις, στο: Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Αθήνα 1977, σελ. 277-299, κυρίως σελ. 288, του ιδίου: Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού, Αθήνα 1975, σελ. 16-17, *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 260 κ.ε. και *Ν. Αλιβιζάτος*: Οι πολιτικοί θεσμοί... σελ. 638 κ.ε.
55. *Δημήτρης Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 104 κ.ε.
56. Η ίδια η μαρτυρία του Π. Κανελλόπουλου πάνω σ' αυτή τη συμφωνία είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. *Π. Κανελλόπουλος*: Ιστορικά Δοκίμια Α'. Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου, Αθήνα σελ. 100 κ.ε.
57. Δες και *Ν. Αλιβιζάτος*: Οι πολιτικοί θεσμοί... σελ. 638 κ.ε.
58. Δες: *Ν. Αλιβιζάτος* στο ίδιο σελ. 274 κ.ε. και *Δ. Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 222 κ.ε.
59. *Δημήτρης Χαράλαμης* στο ίδιο σελ. 275 κ.ε.
60. *Δημήτρης Χαράλαμης* στο ίδιο σελ. 303 κ.ε.
61. *Ρ.Σ. Κούνδουρος*: Η ασφάλεια του καθεστώτος, Αθήνα 1978.
62. Για την εναλλακτική λύση Καραμανλή και τη συγκρότηση και μορφή της κοινωνικής συναίνεσης δες αναλυτικά: *Δ. Χαράλαμης*: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 82 κ.ε., σελ. 138-191, σελ. 296 κ.ε. και σελ. 343 κ.ε. Για την έννοια του αστικού εκσυγχρονισμού και το πρόβλημα: εκσυγχρονισμός-κοινωνικός μετασχηματισμός, στο ίδιο σελ. 9-20. Θα πρέπει ίσως να υπενθυμίσω στον αναγνώστη ότι η έννοια κοινωνική συναίνεση ή θεμελιώδης κοινωνική συναίνεση αφορά το ίδιο το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων σε όλα τα πεδία και επίπεδα έκφρασής τους, αφορά δηλαδή με όρους μιας διεθνώς δόκιμη ορολογίας τις αξίες της υπάρχουσας κοινωνικής δομής και την πίστη στις εξελικτικές της δυνατότητες. Δυνατότητες που βασίζονται στην αντίληψη μιας υπερ - και εξωκοινωνικής επιστήμης, τεχνολογίας, προόδου κ.λπ., που οδηγούν στην κοινωνική κινητικότητα, άνοδο του βιοτικού επιπέδου κ.λπ. Πρόκειται δηλαδή για έννοια καθοριστική, ιδεολογική μήτρα της αναπαραγωγής και σταθερότητας του κοινωνικού σχηματισμού, πολύ πιο ουσιαστική και βασική από την τρέχουσα συζήτηση περί κομματικής-πολιτικής συναίνεσης, η οποία ως φαινόμενο της πολιτικής σκηνής δεν είναι απαραίτητο αποτέλεσμα της ύπαρξης θεμελιώδους κοινωνικής συναίνεσης. Μέσα από την ίδια προβληματική θα μπορούσαμε να αναλύσουμε και την έννοια της πλειοψηφίας. Ανάλογη με τη θεμελιώδη κοινωνική συναίνεση υπάρχει και μια θεμελιώδης πλειοψηφία αποδοχής που, ασχέτως της κομματικής πολλαπλότητας των εκφράσεών της και των συγκυριακών κομματικών πλειοψηφιών, αποτελεί ως έκφραση της θεμελιώδους κοινωνικής συναίνεσης την πολιτικοϊδεολογική βάση του πολιτικού συστήματος και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Δες και: *B. Guggenberger, C. Offe*: Anden Grenzen der Mehrheitsdemokratie, Opladen 1984.
63. Δες κυρίως: *Ευάγγελος Βενιζέλος*: Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο σύνταγμα του 1975, Θεσσαλονίκη 1980, του ιδίου: Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Θεσσαλονίκη 1984, *Δημήτρης Τσίτσος*: Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική, Θεσσαλονίκη 1984, *Αντώνης Μανιτάκης*: Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος 1975, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, όπως και σειρά άρθρων και μελετών των: Βεγλερή, Μάνεση κ.λπ.

64. Πάνω στη νέα στρατηγική κατάσταση των κοινωνικών σχέσεων και του συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων: Δ. Χαράλαμπος: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 296 κ.ε. και σελ. 343 κ.ε.
65. Πάνω στην κρατική παρέμβαση στην καπιταλιστική συσσώρευση δεξ: Joachim Hirsch: Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals, Frankfurt 1974, Σουζάν ντε Μπρυνόφ: Κράτος και κεφάλαιο, Αθήνα 1983, Δ.Π. Καράγιωργας: Δημόσια Οικονομική 1. Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους, Αθήνα 1980, του ιδίου: Δημόσια Οικονομική 2. Οι Δημοσιονομικοί θεσμοί, Αθήνα 1981, James O'Connor: Die Finanzkrise des Staates, Frankfurt 1974, Νίκος Πουλιαντζάς: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Αθήνα 1982, σελ. 237 κ.ε., κ.α.
66. Για λεπτομέρειες πάνω στην επίθεση του ΣΕΒ δεξ και: Το ολίσθημα των βιομηχάνων, στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, τεύχος 1141/18.3.76, σελ. 13-17, σελ. 5 και 36.
67. Ενδεικτική γι αυτή την αντίληψη είναι η επιχειρηματολογία του «ΑΝΤΙ», από την ανάληψη της ηγεσίας της Ν.Δ. από τον Μησοτάκη και μετά.
68. Δ. Χαράλαμπος: Στρατός και πολιτική εξουσία... σελ. 345 κ.ε.
69. Πάνω σ' αυτό το θέμα ενδιαφέρουσες είναι οι θέσεις του Α. Μανιτάκη στη συνέντευξη που έδωσε τον «ΠΟΛΙΤΗ», «δεκαπενθήμερος Πολίτης» τεύχος 38/19.4.85 σελ. 10-13, όπου αναλύεται ο περιορισμένος χαρακτήρας της αναθεώρησης.
70. Δεξ και Ν. Πουλιαντζάς: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός σελ. 291 κ.ε. Αναλυτικότερα πάνω στο θέμα: Michel Mialle: Το κράτος του δικαίου. Εισαγωγή στην κριτική του Συνταγματικού Δικαίου. Θεσσαλονίκη 1983.
71. Δ. Χαράλαμπος: Στο ίδιο σελ. 72 κ.ε., σελ. 108 κ.ε.
72. Ειδικότερα για το πρόβλημα: Τάκης Φωτόπουλος: Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η ελληνική περίπτωση, Αθήνα 1986, κυρίως σελ. 182-305, όπως και Τάσος Γιαννίτσας: Η ελληνική βιομηχανία, Αθήνα 1984.
73. Πάνω στην προβληματική της κρίσης της αναπαραγωγιμότητας (Krise der Reproduzierbarkeit): Γιοχάνες Άνιολι: Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας, Αθήνα 1972.
74. Η πορεία αυτή του κυρίαρχου μαζικού κόμματος, που δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά χαρακτηριστικό στοιχείο της σύγχρονης κομματικής δημοκρατίας, αναλύεται στο: Ν. Πουλιαντζάς: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός σελ. 334 κ.ε., Αθήνα 1983. Δεξ επίσης: Λουίτζι Φεραγιόλι: Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής, Αθήνα 1985 και Joachim Hirsch: Fordismus und Postfordismus, στο: Politische Vierteljahrsschoi Nr 26 (1985), τεύχος 2 σελ. 160-182.